

Věstník

NÁRODOPISNÁ SPOLEČNOST ČESKOSLOVENSKÁ PŘI ČSAV
SLOVENSKÁ NÁRODOPISNÁ SPOLOČNOSŤ PRI SAV

Číslo 1—2

1968

PŘÍSPĚVKY Z KONFERENCE

(Martin — září 1967)

Obecná etnografie a její současné problémy

(K otázce kulturní a sociální antropologie v ČSSR)

JOSEF WOLF

Dovolte, abych tento koreferát, který je koncipován pouze jako úvod do diskuse, věnoval některým základním teoretickým a metodologickým otázkám: v první řadě sporům o pojetí a rozsah bádání v etnografii, dále otázkám, které se týkají vzájemného vztahu a spolupráce etnografie s nejbližšími disciplínami a konečně současné situaci a perspektivám v československé etnografii.

Téma není nové; o novou koncepci a přesnější pojetí oboru etnografie nebo alespoň o užší spolupráci etnografie s historií, prehistorií, antropologií, sociologií a lingvistikou především, usilovala většina etnografických škol a směrů již od konce minulého století. V Československu převládaly většinou tendence historizující, usilující spíše o původní národopisné nebo lépe řečeno klasické pojetí etnografie. V posledním období vývoje vedly tyto snahy hlavně k vnitřní diferenciaci oboru — k rozvoji folkloristiky na jedné straně a k pokusům o specifické a zároveň přesnější vymezení předmětu a metod práce v etnografii samotné. Na druhé straně však nebyly zatím uspokojivě vyřešeny současné interdisciplinární problémy, ani naléhavé otázky perspektivního rozvoje obecné etnografie u nás.

Po znovuzavedení sociologie v ČSSR v posledních letech se projevují i výraznější integrální snahy spolu se zájmem o kulturní a zejména sociální problematiku, které podle mého názoru nemohou neovlivnit dosavadní pojetí a zaměření české a slovenské etnografie. Již se tak vlastně děje v diskusi, která probíhá na vysokých školách a na stránkách odborných časopisů. Byla zahájena v roce 1963 v brněnském „Anthroposu“ (J. Wolf) a o rok později v „Českém lidu“ (V. Tůmová, L. Holý a M. Stuchlík). Zabývali jsme se zejména vztahem etnografie k sociologii a k antropologii i současným stavem pojetí oboru. Podobně zaměřili své příspěvky Karel Fojtík, Vladimír Podborský, Václav Frolec a Dušan Holý v „Národopisných aktualitách“. Otázkám vzájemných vztahů etnografie, antropologie a sociologie byla v poslední době věnována značná pozornost i v zahraničí, např. v časopisech *Current Anthropology*, *L'Homme*, *Man*, *Ethnologia*

Europaea aj. Převažují v nich nápadně snahy po uplatnění současných obecných metod a výsledků práce kulturní antropologie a zvláště pak sociální antropologie. Co je toho příčinou?

Jednu z obecných příčin lze spatřovat v současném komplexním chápání člověka a kultury, společenského a kulturního vývoje lidstva a tomu adekvátní pokusy o syntetické pojetí jejich studia. Nejsou to snahy umělé, ale vyvolané základní metodologickou problematikou a v neposlední řadě se tu uplatňují také integrační snahy a potřeba řešení mezioborové tematiky. Nejde tudíž o otázky, které by se týkaly jenom pojetí jednoho oboru, ale jde o otázky již zakotvené např. v pojetí obecných dějin, sociologie a psychologie.

Poslední mezinárodní kongres antropologických a etnografických věd v Moskvě v roce 1964 ukázal, že v současné době existují přinejmenším dvě různá pojetí etnografie a antropologie. Na jedné straně se zde uplatňovalo původní klasické pojetí etnografie jako historické a převážně deskriptivní vědy sui generis — a podobně i antropologie jako výhradně přírodní vědy o člověku, jedné ze tří základních biologických disciplín. Takové pojetí obou oborů vede např. v etnografii k samostatnému a oddělenému studiu kultury, ať již materiální nebo duchovní, bez ohledu na fyzický a vůbec antropologický charakter a vývoj jejich nositelů — lidu. Stejně tak ovšem v antropologii se pak omezuje studium a pojetí člověka pouze jako biologického činitele v jeho přírodním prostředí a podmínkách, a to bez ohledu na jeho kulturní a společenský vývoj, funkci a strukturu lidských skupin. S počátky tohoto pojetí se setkáváme již u kolébky moderní antropologie v 19. století, kdy se definitivně vydělila z přírodních a lékařských věd jako samostatná biologická disciplína, zabývající se nyní výhradně studiem člověka jako jedince i jako druhu, a to jeho tělesnými vlastnostmi, jeho rasovými a genetickými zvláštnostmi, jeho vývojem a postavením v přírodě a ve světě.

Také etnografie se konstituovala v tomto období jako samostatná věda výrazně národního charakteru, zabývající se historickým studiem materiální a duchovní kultury lidu. Na její klasické koncepci z konce minulého století jsou v podstatě vybudovány i teoretické a metodologické základy dosavadního marxistického pojetí etnografie. V poslední době se v antropologii i v příbuzných vědách stále více uplatňují tendence a metody, studující a chápající člověka nejen jako lid, masu nebo pracující živočichy (working animal), ale jako mluvící, kulturní a sociální bytosti (speaking and cultured or social being). Setkáváme se tu vlastně s antropologicko-filosofickou koncepcí člověka, která má své prazáklady v Aristotelově definici člověka jakožto zoon politicon — tvorů společenských, a jejíž vývoj charakterizoval Bedřich Engels jako přechod od pouhé morfologie a fy-

ziologie člověka a jeho ras k historii lidstva. V současné době již jde o studium člověka a kultury mnohem náročnější a komplexnější, v němž se uplatňuje i dávný filosofický a metodologický požadavek, vyjádřený tak výstižně Goethem jako „Einheit von Somma und Psyché“, pojetí, které označujeme dnes termíny integrální nebo syntetické. Je zajímavé, že spolu s tímto pojetím člověka jako člena lidské společnosti (der Mensch als kulturschaffendes Wesen-Behrendt), stává se antropologie stále více také společenskovědní disciplínou a tím i mnohem bližší etnografii. Je tomu tak teprve od druhé poloviny 19. století, kdy zásluhou Darwina, Tylora, Lubbocka, McLennana, Morgana a později Frazera, Boase, Malinowského, Radcliffa-Browna, Lévi-Strausse a dalších badatelů byly položeny základy dvou významných oborů — kulturní a sociální antropologie. Obě nyní představují spolu s fyzickou a užitou antropologií zpravidla integrovanou disciplínu, kterou můžeme označit jako antropologii v širším slova smyslu. Je tomu tak zejména ve Spojených státech amerických a ve Velké Británii, kde již antropologie zakotvila jako věda o člověku, jeho biologickém, kulturním a sociálním vývoji, jako věda zabývající se především lidskou povahou, kulturním a společenským prostředím člověka, strukturou a funkcí lidských skupin, tj. nejen přírodními, ale také a především společenskými zákonitostmi a kulturními změnami i jinými stránkami života lidské společnosti. Některé antropologické školy v USA, např. kalifornská škola Mandelbaumova, zahrnují do antropologie kromě etnografie a etnologie ještě další vědní obory jako prehistorii, lingvistiku a folkloristiku a vytvářejí tak z antropologie větší soubor věd o člověku, který je pak klasifikován samostatně vedle souboru věd přírodních a věd společenských.

Neméně závažnou otázkou je podle mého názoru vzájemný poměr a vklad etnografie a etnologie. V západní Evropě a dříve také ve Spojených státech amerických převládal termín etnologie, která zde původně představovala zvláštní vědní obor, zabývající se převážně jen srovnávacím studiem přírodních národů. V současné době je u nás a dalších socialistických státech většinou zahrnována a pojímána jako součást etnografie, jinde většinou jako součást kulturní, případně i sociální antropologie. Pojetí etnologie (ethnology, Völkerkunde) jako obecné srovnávací studium kultur se ještě zachovává hlavně ve Velké Británii.

Naproti tomu termín etnografie (ethnography, Volkskunde) se v posledních desíletích stále častěji používá k označení deskriptivního, popisného studia zvláště lidových, národních kultur a etnografie je chápána jako převážně regionální, historická disciplína. V československé etnografii tomu tak není, zřetelně se projevují snahy po širším teoretickém i metodologickém pojetí oboru, avšak zůstávají v pouhém nárysu a uplatňují se spíše jen ojediněle. Obecně se etnografií rozumí studium vyspělých národních kultur a společností, zatím co etnologie zahrnuje vedle studia tzv.

primitivních společností a kultur (tzv. mimoevropské či cizokrajné etnografie) i srovnávací studium kultur v procesu vývoje lidské společnosti (u nás jako součást obecné etnografie).

Z marxistického hlediska se tato diferenciací ukázala jako věcně neudržitelná, neboť nositelem kultury jsou vždy lidé bez rozdílu a dělení na primitivní nebo vyspělý lid. V ČSSR a v socialistických státech proto zcela převládly marxistické koncepce v etnografii. Vycházejí ze skutečnosti, že etnografie je společenskou, historickou vědou, zabývající se studiem kultur všech společností a na kterémkoliv stupni vývoje lidstva, což znamená, že zahrnuje v sobě i předmět a metody etnologie.

V současné době jsou u nás tyto otázky znovu živěji diskutovány — tentokrát se však jedná pouze o problém terminologický: jde o pokusy o zavedení názvu etnologie na místo etnografie s ohledem na jeho etymologický význam a s ohledem na mezinárodně platné názvosloví. Tyto pokusy jsou, podle mého názoru sice zcela oprávněné, ba nutné, ale považuji je přesto za čistě formální a bezobsažné zvláště proto, že ponechávají zcela nedotčenu dosavadní koncepci etnografie.

Různé pojetí a metodické zaměření studia člověka a kultury je ovšem jednou z vážných překážek i při řešení základní problematiky věd o člověku ve světovém měřítku. V západní Evropě a v USA je stále větší tendence považovat etnografii a etnologii za součást kulturní antropologie nebo antropologie vůbec. Studium člověka a kultury je pak chápáno a uskutečňováno na mnohem širší základně teoretické a praktické. V tomto pojetí znamená kultura nejen umění a literaturu, ale všechny stránky kulturního a civilizačního procesu lidstva. Základní otázky se pak týkají objasnění povahy člověka a chování lidských skupin a stanovení vztahů a funkcí jednotlivých členů těchto skupin a společností, jak a kdy se mění či trvají, zdali existuje paralelní vývoj člověka a kultury nebo zda závisí historický a kulturní vývoj na biologickém vývoji člověka jako druhu *Homo sapiens* atd. Dosavadní etnografie ani antropologie neměly na většinu těchto otázek definitivní odpovědi a dosud se setkáváme nejméně se čtyřmi zcela odlišnými výklady vývoje člověka a kultury, kultury a společnosti. V podstatě jde o vytvoření takového modelu kultury a člověka, který by odpovídal současným vědeckým poznatkům v přírodních i společenských vědách a byl zároveň tvůrčím přínosem filosofickým. Neboť při řešení tak komplexních a fundamentálních otázek se nelze ani v etnografii obejít bez filosofie. To ovšem vyžaduje nejprve vyjasnění uvedených koncepčních i terminologických otázek, které zejména u nás nejsou zdaleka vyřešeny.

V Československu a většině socialistických států jsou etnografie a antropologie pěstovány v užším slova smyslu jako samostatné disciplíny. Ve

vztahu k historii nebo sociologii se tak stávají spíše pomocnými vědami, z nichž může historik či sociolog čerpat údaje o vlivu a charakteru přírodního, kulturního a sociálního prostředí na člověka, použít výsledků šetření mezi různými sociálními vrstvami obyvatelstva ap. Stejným způsobem musí čerpat srovnávací materiál kulturní, jazykové, etnické a jiné povahy z etnografie, lingvistiky a dalších oborů. V takových případech by tedy bylo ideálem vytvoření stálých integrovaných skupin odborníků, kteří by se v rámci své vlastní profese trvale zaměřili na určitou širší, sociologickou, antropologickou nebo historickou tematiku. Úkoly jsou více méně neodkladné. Svědčí o tom mimo jiné i ta skutečnost, že dosud nebyl splněn ani základní plán etnických výzkumů, který vytýčil před dvaceti lety prof. Jiří Malý a který zahrnoval např. výzkum etnografických skupin u nás (Chodů, Valachů aj), sledování původních vlivů mimoevropských skupin a kultur v našich zemích (zvl. asijských), zevrubný výzkum českých a slovenských cikánů a rovněž průzkum obyvatelstva pohraničí s jeho problematikou vysídlelců, reemigrantů a národnostních menšin. Jedním z nejzávažnějších úkolů však zůstává mnohaletá snaha po vybudování základního badatelského ústavu, který by se věnoval studiu tělesné a psychické povahy našeho obyvatelstva, příp. i dalším antropologickým otázkám. Zatím nemáme takový antropologický ústav ani v Národním museu ani v Československé akademii věd, kde jsou sice zastoupeny příroda, materiální a duchovní kultura českého a slovenského lidu, ale instituce pro studium jejího vlastního nositele, člověka, zde chybí. Zdá se, že jsme sice pokročili ve studiu obecných otázek, ale v praktickém poznání národní povahy českého a slovenského lidu zůstáváme stále ještě velmi pozadu. A to nejen za Sovětským svazem, ale už i za Polskem, Jugoslávií — a to už není jenom otázkou názoru a pojetí, ale skutečností, kterou nelze opomíjet.

Nyní k otázce kulturní a sociální antropologie v ČSSR: vzhledem k tomu, že oba termíny nejsou u nás dosud běžně zavedeny a protože v minulosti se jich používalo převážně jen jako charakteristiky západních buržoasních směrů a učen, považuji za nutné zmínit se rovněž o jejich postavení a historickém vývoji.

V současné době považují někteří badatelé v zahraničí i u nás moderní etnograficko-etnologické studium za součást nebo dokonce za totožné s předmětem a metodami studia v kulturní antropologii. Kulturní antropologie je totiž od počátku převážně disciplínou antropologicko-etnografickou (či lépe etnologickou) v nejširším slova smyslu. Shrnuje přírodní a společenskovědní tematiku antropologie a využívá zároveň poznatků a metod archeologie a lingvistiky, výjimečně i jiných oborů jako psychologie a technologie a představuje spíše komplexní disciplínu — antropologii jako

vědu o člověku a jeho díle (podle F. Boase). Termín kulturní antropologie však nelze zaměňovat ani s etnografií ani se sociální antropologií; neboť kulturní antropolog se zabývá především ekologií člověka a kulturním vývojem lidstva, zejména vztahem člověka jako jedince i jako společnosti ke kulturnímu prostředí: studuje člověka jako bytost kulturní a po všech stránkách — zatímco sociální antropolog se zabývá spíše vývojem společenských organizací a systémů, strukturou společnosti a studuje člověka jako člena určité společnosti v jeho vztazích a funkcích. Kulturní antropolog tedy přistupuje ke studiu kultury a člověka obecněji a fundamentálněji nežli etnograf, ale na druhé straně etnograf, archeolog nebo lingvista se svými konkrétními bádáními podstatně podílejí na řešení základních úkolů v kulturní antropologii.

Sociální antropologie byla dříve např. ve Velké Británii považována na specifické odvětví sociologie a dokonce i zaměňována s komparativní sociologií. Ale zatím co sociologie se většinou zabývala současnými západními, civilizovanými společnostmi a otázkami sociálního charakteru — sociální antropologie se v minulosti věnovala převážně jen studiu tzv. primitivních společností (tj. společností s nízkou hospodářsko-kulturní úrovní, zpravidla ještě bez písemnictví). Přitom jednou z hlavních metod sociálně antropologického výzkumu bylo bezprostřední intenzivní studium malých, poměrně uzavřených skupin, ovšem existovaly i teoretické rozbory, které se opíraly o empirické údaje ostatních výzkumů. Později, zejména v posledních dvaceti letech, si sociální antropologové uvědomili i význam a potřebu studia vyspělých společností a těch skupin, které jsou obvykle pokládány za rozvojové společnosti. Sociální antropologie se tak stává rovněž velmi blízkým oborem nejen sociologii, ale též etnografii.

V současné době nejde v etnografii (a nejen v ní) jen o celkem samozřejmou spolupráci s blízkými vědními obory, jde ještě o něco více — jde zároveň o vytvoření takových základních mezičlánků a interdisciplín, bez nichž by byly současné obory jako sociologie, etnografie a další odkázány k větší či menší jednostrannosti a zjednodušení výzkumu i metod práce. Mezi takové základní interdisciplíny patří nejen kulturní a sociální antropologie, ale i sociální psychologie, demografie, atd. Na rozdíl od nich však nemají u nás ani kulturní ani sociální antropologie doposud svoje badatelská střediska a jejich studiem se mohlo zatím zabývat jen několik málo jednotlivců z řad etnografů, antropologů a sociologů. A přece nejde u nás o tematiku zcela novou a neznámou.

Na rozdíl od anglo-amerického značně širokého a volného výkladu kulturní a sociální antropologie, usilujeme v našem pojetí o zachování jednoty mezi přírodovědeckou a společenskovědní tematikou studia člověka a kultury na jedné straně a o zachování celistvosti a historického vývoje

etnografie, folkloristiky i dalších speciálních odvětví. V tomto pojetí usilujeme také o přesnější a užší vymezení kulturní a sociální antropologie prozatím v rámci obecné etnografie a její výuky na universitě, jejíž jsou nedílnou součástí.

Zdá se, že právě mezi etnografií, antropologií a sociologií i ostatními vědami, které se zabývají studiem člověka a mezilidských vztahů — oněmi základními otázkami existence člověka jako jedince i jako druhu — se naskytá možnost trvalé kooperace, která se dotýká nejen teoretických otázek české a slovenské etnografie, ale konec konců i naší každodenní životní praxe a v současné době i uskutečňování socialistické demokratické společnosti jako všestranně dokonalejší a vědecky řízené lidské společnosti v určitých přírodních, kulturních, sociálních a historických podmínkách.

Má-li ovšem v naší společnosti zůstat nejcennějším statkem život činnorodého člověka, je zapotřebí věnovat poznání a studiu tohoto člověka maximální péči a úsilí — přejít od teorie a pojetí člověka a kultury k praxi a komplexnímu studiu obou, což pochopitelně nelze bez rozvinutí metod a vědeckých výzkumů, bez komplexnosti a bez řešení mezioborových a integrálních otázek — také v etnografii. Nebude to jistě práce snadná a jednoduchá, ale — jak výstižně napsal nestor československé antropologie, prof. Vojtěch Suk před čtyřiceti lety — „Kdo však chce skutečnou práci prospěti a sobě připravití požitky opravdového bádání, najde právě na rozhraní mezi těmito vědami tolik zajímavostí, jež čekají na vysvětlení, tolik rudy, jež může dát čistý kov, že nebude litovati vstoupení na tu bohatou půdu naší vědy.“ (Anthropologie a národopis, Praha 1929, str. 12).

Spoločné a diferenciacné rysy ľudovej kultúry Slovákov a Ukrajincov

JÁN KOMA

Kým ľudová kultúra Čechov a Slovákov vyvíjala sa na dvoch sebe vlastných územných celkoch i v rôznych historických podmienkach a aj ich vývoj možno skúmať samostatne, ale i vo vzájomných koreláciach s konštatovaním špecifík a na historickom pozadí sledovať vzájomné vplyvy týchto ľudových kultúr, ľudová kultúra Slovákov a Ukrajincov na východnom Slovensku sa vyvíjala na jednom, pri tom pomerne malom teritóriu, čo sa muselo nutne odraziť nielen na vzájomnom ovplyvňovaní, ale nutne sa muselo prejavíť i v tom, že jednotné geografické prostredie, na ktorom Slováci a Ukrajinci tu spolu žili, vtlačilo najmä hmotnej ľudovej kultúre, ktorá v podstatnejšej miere než javy folklórne, závisia od geografického prostredia, jednotný charakter. Nazdávam sa preto, že vzhľadom na špecifické okolnosti prostredia len ťažko by sme mohli brať za kritérium rozlišovania oboch týchto kultúr všetky prvky ľudovej kultúry en bloc. Bude teda potrebné podrobiť analýze všetky jednotlivé, separátne a len tak vyňať úvahy.

Ak nie skôr, iste však od obdobia valaskej kolonizácie dochádza v karpatskej oblasti východného Slovenska i v oblasti Gemera k symbioze slovenského a ukrajinského obyvateľstva (a možno síce k tomu diskutovať) ale nazdávam sa, že práve ukrajinský živel, ktorý prv než Slováci prijal prvky valaskej kultúry, tieto sem priniesol a nimi ovplyvnil i kultúru slovenského ľudu. Poznáme mnoho štúdií o valaskej kolonizácii u nás, nazdávam sa však, že ani jedna dostatočne nedocenila prínos ukrajinského ľudu pri migrácii valaskej ľudovej kultúry.

V dňoch 28 — 30. mája 1956 konala sa v Prešove celoštátna konferencia o československo-ukrajinských vzťahoch. Táto konferencia v mnohom objasnila tradície a tendencie, ktoré upevňujú naše priateľstvo s veľkým ukrajinským národom v Sovietskom sväze. Konferencia sa zamerala a rozobrala históriu literárnych vzťahov československo-ukrajinských a osobné vzťahy významných predstaviteľov týchto národov. Poukázala na pokrokové sily slovenskej vzájomnosti, ale žiaľ len okrajovo si všimla tých vzťahov, ktoré

vyvierajú zo vzájomného spolužitia vlastného ľudu na území východného Slovenska. A nazdávam sa, že práve preskúmanie tohto etnického rozhrania, resp. konfrontácia všetkých symptómov ľudovej kultúry na území východného Slovenska môže obohatiť nielen naše vedecké poznatky, ale priniesť aj vyjasnenie i do otázok spoločenských vzťahov v spoložití Slovákov a Ukrajincov na východnom Slovensku i vyjasnenie do polemík, čo pokladať za slovenské a čo za ukrajinské v ľudovej kultúre na východnom Slovensku. Otázku, čo je typické pre ľudovú kultúru ukrajinskú a čo pre slovenskú (na východnom Slovensku) vyriešime len serióznym výskumom a nepredpojatým prístupom ku analýze všetkých zložiek ľudovej kultúry na tomto teritoriu.

Pri prístupe ku takejto analýze jednotlivých zložiek ľudovej kultúry je treba sa vyhnúť ešte jednej, často apriorne stavanej požiadavke, ako že by jednotiace a diferenciacne prvky ľudových kultúr bolo možné postrehnúť len po dokonalej dokumentácii jednej i druhej separátne a potom že je treba pristúpiť ku zrovnávaniu oboch týchto kultúr. Takýto prístup ku skúmaniu by bol statický, nedialektický a nepostrehol by dynamičnosť vo vývoji oboch ľudových kultúr.

I otázku vplyvu jednej kultúry na druhú nemožno skúmať bez prijatia základnej tézy o tvorivom prežívaní vplyvov a o vnútornom transformovaní týchto vplyvov. Nie menšiu úlohu, ba možno povedať že podstatnú tu zohráva prostredie, v ktorom obe tieto ľudové kultúry sa stretávajú, ovplyvňujú a vyvíjajú. V takomto jednom geografickom a životnom prostredí potom je veľmi ťažko, bez historického skúmaní, určiť, ktorý prvok je z tej, či inej ľudovej kultúry, ktorý je pôvodný a ktorý prevzatý. Ak ide o vymedzené teritórium, jedno geografické prostredie, nemohla sa jedna etnická skupina uzavrieť, najmä ak ide o tak malé teritórium ako je východné Slovensko a napriek jazykovým rozdielom oddávali si a vzájomne vymieňali kultúrne hodnoty. Často pri zrážke jednej kultúry s druhou vznikali hodnoty nové o ktorých teraz, po mnohoročnom spolužití je ťažko hovoriť, ktorej etnickej skupine ich možno pripísať ako pôvodnému nositeľovi. Toto môže vysvetliť len konfrontácia súčasného stavu s historickými zprávami v prípade, že tieto sú k dispozícii. Izolovaný vývoj jednej z týchto ľudových kultúr bol by možný len v prípade aj geografickej izolácie žijúceho kolektívu, čo v prípade východného Slovenska prichádza do úvahy len pri niektorých odvetviach ľudovej kultúry predestinovanej skôr náboženskou príslušnosťou, než národnosťou. Ako vidíme, ide o problém veľmi vážny a keď o ňom hovorím, nenárokujem si, že ho v tomto diskusnom príspevku vyriešim, ale s úmyslom, aby sme sa nad problémom zamýšľali a riešili ho na základe solidnej a vedeckej analýzy. Slovenský a ukrajinský ľud žije po stáročia na území východného Slovenska v úplnej zhode. Obe národnostné skupiny

znášali ten istý spoločný sociálny a dávnejšie i národnostný útlak a že pod týmto útlakom, túžby po oslobodení oboch, boli totožné. Ani po utvorení prvej ČSR neprestal útlak Ukrajincov. Československá buržoázia ďalším sociálnym útlakom rozdúchavala nacionalistické spory. Ba až do roku 1948/49 v dôsledku hospodárskeho zanedbania východného Slovenska bol hatený aj národný a spoločenský rozvoj ukrajinského obyvateľstva východného Slovenska. Avšak bolo by mýlne domnievať sa, že teraz v procese dobudovávania socializmu u nás, nevyskytujú sa protirečenia po linke národnostných vzťahov. Heslo „internacionalizmus“ nie je všeliak. Vzrastom národnostného cítenia i vzrastom internacionalistického zmýšľania i vzrastom vzdelania širokých mas, vzrastá i kritický pohľad na vlastný prínos do spoločnej pokladnice ľudovej kultúry a kritický pohľad na prínos susednej etnickej skupiny. Socialistické povedomie má nielen uchovávať národné povedomie a národné špecifiká, ale ich aj rozvíjať a upevňovať, prípadne modifikovať. A táto modifikácia nadobúda najmä v poslednom období veľmi širokého rozsahu. Bolo by utópiou domnievať sa, ako sme sa na začiatku nástupu našej cesty k socializmu domnievali, že tým, že zmýšľanie nášho ľudu je predovšetkým zamerané na budovanie socialistickej vlasti tým že sa doriešia aj všetky nacionálne problémy. Zdôrazňovali sme, že naša kultúra je formou národná a obsahom socialistická a nie dostatočne sme si uvedomovali, že nová ekonomická základňa nemusí nutne vytvoriť teoreticky presne vymodelovaný model nadstavby. Odstranení triednych protirečení neodstránili sa ipso facto vnútorné protirečenia v živote socialistickeho národa, národov a národností a hneď zpočiatku sa ukazovali isté protirečenia po linke etnických vzťahov. Vyviera to z uvedomovacieho procesu a z vedomia toho, čím ten-ktorý národ, čím tá-ktorá etnická skupina prispela do spoločnej pokladnice kultúry našich národov, nášho štátu, a akékoľvek podceňovanie tohto prínosu je nesprávne. Je historickou pravdou, že národ, ku ktorému bola minulosť krutá, po nadobudnutí právneho i skutočného nároku na uplatnenie svojich národných špecifik, je úzkostlivo citlivý na všetko, čo i len zdánlivo indikuje neuznanie týchto národných špecifik. Československá republika je tou ideálnou organizáciou, v rámci ktorej môže si každý z našich národov realizovať v prvom rade svoje sociálne túžby a paralelne i túžby národné. A čím je národ vzdelanejší, tým viac hľadá uznanie svojich národných špecifik na ekonomickej báze socializmu. A ide nielen nám, ktorí pracujeme na poli výskumu ľudovej kultúry a pri odhaľovaní národných, etnických špecifik, ale i kompetentným politickým činiteľom predovšetkým o to, aby špecifiká našich národných kultúr boli silným spojovacím putom pre myšlienku štátnej jednoty a myšlienky socializmu a aby v žiadnom prípade neboli zneužitie iným smerom.

Toto som pokladal za potrebné povedať preto, že ako ešte ďalej sa pokúsím ukázať, nestačí len žiadať si uznanie priority toho či onoho prvku

v ľudovej kultúre a žiadať to pripísať jednej, či druhej etnickej skupine, ale že tieto bude treba starostlivo preskúmať a len na základe dôkazov tvrdiť, že ide o pôvodný prvok slovenský, či ukrajinský. Jednoduché hľadisko jazykovej diferencie nemôže byť súčasne kritériom pre rozlišovanie všetkých zložiek ľudovej kultúry.

K otázke spoločných a diferenciačných prvkov ľudovej kultúry Slovákov a Ukrajincov na východnom Slovensku je treba pristupovať ešte aj z ďalších dvoch hľadísk. Možno to chápať po 1. ako otázku vnútornej symbiozy kultúry oboch národnostných skupín tak ako sa ona začala formovať od počiatočného dotyku a ako sa ona autochtonne vyvíjala bez zásahu síl z vonka pri vzájomnom ovplyvňovaní, prelínaní a transformovaní a za 2. ako otázku, ako, akým spôsobom a akými prostriedkami, akou metódou budeme interpretovať to, čo sa vytvorilo vo vnútri týchto etnických skupín po stretnutí ich kultúr. Pokusím sa povedať niekoľko viet aj k týmto otázkam, bez nároku, že ich tu vyriešim. K vyriešeniu môže dôjsť len na základe hlbokých vedeckých analýz všetkých spleť dielčich otázok nielen na úseku etnografie a folkloristiky, ale aj na úseku jazykovedy, na základe tradícií diktovaných zvonka náboženskými predpismi, taktiež konštatáciou podľa zákona o veľkých číslach, vlastného osobného národnostného cítenia ako aj analýzy takého problému, či za indikátora národnej špecifiky budeme brať osobný postoj hic et nunc žijúceho ľudu, alebo uplatníme historické kritéria bez ohľadu na to, že predtým ukrajinská obec sa teraz hlási k slovenskej národnosti. A nazdávam sa, že všetky tieto okolnosti treba brať do úvahy a predovšetkým podčiarkujem historické hľadisko, lebo ono nás najobjektívnejšie privedie na stopu pôvodnej ľudovej kultúry.

Súčasný vývoj a stav ľudovej kultúry bude treba, nazdávam sa, sledovať ešte aj z toho aspektu, akým smerom sa prebúdzajú národné uvedomenie, alebo lepšie povedané, akým smerom sa uberá národné uvedomenie, po dozretí socialistického povedomia, vytvoreného na ekonomickej základni socializmu. Z toho vyplýva aj ďalšia otázka, nakoľko a do akej miery je treba a do akej miery je správne zasahovať do tohto procesu utvárania povedomia a hlásenia sa ku tej-ktorej kultúre a aké metódy volíť k napomáhaniu uvedomovacieho národnostného procesu žiaducim a žiadaným smerom. Zdalo by sa paradoxným hovoriť teraz, po viac ako dvadsiatich rokoch od oslobodenia o priebehu národnostného uvedomovania, alebo formovania národnostného cítenia u nás. Kto pozná východné Slovensko, vie, že táto otázka je ešte stále v štádiu kryštalizácie. Tí ktorí sa odpradávná cítili ako Rusíni, Rusniaci, Rusnaci, sa teraz nazývajú Ukrajinci. Mohlo by sa zdať, že názov je pritom sekundárny prvok. Uvedomelá inteligencia prijíma ho ako logický dôsledok stáročných snáh národných buditeľov, ktorí sa usilovali o možnosť rozvíja-

nia kultúrnych vzťahov všetkých Ukrajincov bez ohľadu na interetnické rozdiely, ktoré sú vo vnútri každého národa a bez ohľadu na to, na ktorom štátnom území žijú. Pri tomto uvedomovacom procese môže tu zohrať veľmi významnú úlohu Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidniku a novozriadený výskumný kabinet ukrajinistiky na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove. Rusínov, Rusniakov — Ukrajincov východného Slovenska zhruba možno rozdeliť do dvoch etnických skupín: Bojkov a Lemkov. Problematike ich ľudovej kultúry sme sa z našej strany, okrem drobných príspevkov doposiaľ len málo venovali. Iba v poslednom období vyšla rozsiahla chrestomatia: Z hlbín vekov ukrajinského folkloru, ktorú spracoval Mikuláš Mušinka. Týmito otázkami sa zaoberá z poľskej strany R. Reinfus a svoje výskumy rozšíril i na východné Slovensko, i skupina etnografov múzea v Sanoku. Bezpochyby je viacero prvkov, ktoré rozlišujú obe tieto etnické skupiny, avšak tieto rozdiely nie sú väčšie než ich možno nájsť aj v samotnom vnútri ktorejkoľvek z týchto etnických grúp, ak ich budeme sledovať na širšom teritóriu, kde tieto etnické grupy žijú. Ľudové príslovie hovorí, že len vršok prejdeš a iný kroj — iný mrav nájdeš. Nazdávam sa teda, že špecifiká ľudovej kultúry nevyplývajú nutne len a len z etnickej skladby obyvateľstva, ale že viac diferenciacných prvkov pozorujeme skôr pri prechode do iného geografického prostredia, alebo pri prechode do takého celku, ktorý v dôsledku historickej nutnosti, resp. z poddanského vzťahu k zemepánstvu nemal možnosť stýkať sa s ostatnými alebo inými príslušníkmi tej istej etnickej skupiny. Na podopretie tohto tvrdenia uvediem z mnohých prípadov aspoň toto: V dolnom toku rieky Popradu — v údolí pred prechodom Popradu na poľskú stranu je niekoľko slovenských i ukrajinských obcí. Vyberiem z nich dve: Orlov — obec ukrajinskú a Plávnicu — obec slovenskú v Prešovskom okrese. Najstaršia ľudová architektúra v oboch týchto obciach je totožná, iba pomenovanie priestorov a konštrukčných prvkov sa rozlišuje podľa jazykovej rôznosti. Podobne nijako by som nevedel rozlíšiť čo je špecificky ukrajinské v hmotnej ľudovej kultúre napr. v ukrajinskej obci Frička v Bardejovskom okrese a čo je špecificky slovenské v nie veľmi vzdialenej slovenskej obci Zlaté. Z povedaného vyplýva, že národopisné javy vo sfére hmotnej kultúry majú nadosobnú, nadetnickú povahu a len historický výskum môže rozlíšiť, čo je pôvodné ukrajinské a čo slovenské. Drevené kostolíky, na východnom Slovensku však všeobecne prijímame ako prejav ukrajinskej ľudovej kultúry.

Iná je situácia vo sfére duchovnej kultúry a folklóru. Duchovná kultúra v tradičných formách dlho uchovávala rozlišnosť aj podľa náboženskej príslušnosti. Slováci boli rímski katolíci a Ukrajinci t. zv. kreckokatolíci, resp. pravoslávni. To malo silný vplyv najmä na obradový folklór (svadobný a pod. . .) a na zachovanie zvykov a niektorých životných názorov. Avšak už vo sfére svetskej — profánnej folklórnej tvorby, ľudová tvorivosť nie je

viazaná cirkevnickou tradíciou a tak preberanie folklórnych prejavov, alebo ich prenášanie a odovzdávanie je voľné, ničím nie predestinované. Množstvo rovnakých piesňových žánrov, ktoré rozlišuje len ich jazykové podanie, hovorí o vzájomnom prenášaní, pri ktorom by sme ťažko rozlíšili, resp. našli pôvodného tvorca. Iba žánre s historickým pozadím, prípadne s tematikou výslovne nacionálne zameranou, prípadne náboženskou, naznačujú pôvodného tvorca.

Asi pred dvoma rokmi som podával lektorský posudok, ktorý však autor pre krátkosť času už nemohol akceptovať, o zbierke prísloví, porekadiel a pranostík: „Národ skaže jak zaviaže“, písanej po ukrajinsky. Okrem toho, že zbierka má niekoľko metodologických nedostatkov, chýba jej aj analýza zozbieraného materiálu po stránke genetickej. Sú v nej ako ukrajinské príslovia, porekadlá a pranostiky podávané texty, ktoré po jazykovej translácii používa ľud po celom území Slovenska i širšie. Svedčí to o naprostom preberaní, resp. odovzdávaní hodnôt jednej etnickej skupiny druhej, jedného národa druhému.

Viac diferenciačných prvkov nájdeme v detskom folklóre, resp. v detských hrách. Ich starobylosť a istá izolovanosť na istú etnickú, či teritoriálnu enklávu, prípadne i ich veľká odlišnosť v slovnej interpretácii poukazuje skôr na jej pôvodného nositeľa. Všimol som si napr. betlehemských hier tak v obciach ukrajinských i slovenských. Bezpochyby primárnejším ich nositeľom je ukrajinské etnikum než slovenské. Ukrajinské jazykové prvky i v interpretácii slovenských koledníkov, výslovne potvrdzuje ukrajinskú prioritu. A vôbec vianočné koledy boli pôvodným vlastníctvom ukrajinského ľudu.

Letné slnovratné slávnosti: sobytky, sobutky, sobotky sa okrem nepatrných výnimiek, vyskytovali len v obciach s ukrajinským obyvateľstvom, okrem azda oblasti severného Spiša, kde tento zvyk do slovenského prostredia sa dostáva asi pod vplyvom spolužitia s poľským ľudom.

Vo vypočítavaní by sme mohli pokračovať. Avšak týmto príspevkom nemienim predvádzať dokumentačný materiál, ale skôr chcem len poukázať, v čom je problém a podnietiť záujem o komplexný výskum etnického rozhrania Slovákov a Ukrajincov na východnom Slovensku, ktorý výskum pred niekoľkými rokmi veľmi sľubne začal prevádzať Národopisný ústav SAV a ktorý nebol dovedený do konca, aspoň výsledky neboli publikované, čo je veľká škoda, pretože ide o otázky, ktoré sú stále v kvase a ktorých vyriešenie je z hľadiska ďalšej spolupráce ukrajinských a slovenských zberateľov ľudovej kultúry veľmi naliehavé, ba neodkladné. Vyhli by sme sa potom rozhorčeným i keď azda i oprávneným polemikám, čo treba pokladať za slovenské a čo za ukrajinské v ľudovej kultúre východného Slovenska. Je fakt, že od prvotného styku ľudových kultúr slovenskej a ukrajinskej žili

tieto kultúry v úplnej symbioze vo vzájomnom prelínaní a transformovaní jednej pod vplyvom druhej. Mnoho nápadných zhôd i s materiálmi poľskými svedčí o vzájomnom obohacovaní sa kultúry jedného národa kultúrou národa druhého. Problém poznania prínosu hodnôt jedného národa pre kultúru národa druhého, je ako sme videli nie celkom ľahký, aspoň nie až tak ľahký, že by ho bolo možné vyriešiť novinovými článkami. Preskúmanie tohoto prínosu je však veľmi nutné a to, ako som poukázal, nielen z hľadiska vedeckého poznania, ale i z hľadiska spoločenských vzťahov oboch etnických skupín i osobných vzťahov tých, ktorí tieto vplyvy skúmajú a to tak slovenských ako aj ukrajinských zberateľov. Po konzultácii s kompetentnými činiteľmi plánuje naše múzeum — Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove konferenciu špeciálne k týmto otázkam. Mienime ju uskutočniť niekedy v lete roku 1968. Súčasne prosím kolegyné a kolegov, ktorí by mohli svojimi poznatkami prispieť ku vyriešeniu týchto a podobných otázok, aby sa nad tým zamýšľali a na pozvanie sa tejto konferencie účastnili. Budete tam u nás všetci srdečne vítaní.

Slovenská ľudová kultúra vo svetle slovansko-maďarských vzťahov

MICHAL MARKUŠ

Vo svojom krátkom koreferáte chcem poukázať na niekoľko zaujímavých medzietnických javov v našej ľudovej kultúre. Ich znalosť nám pomáha pri rekonštruovaní po stáročia prebiehajúceho vývojového procesu a dobového formovania ľudovej kultúry. — Že spomínané medzietnické vzťahy hrajú v tomto vývojovom procese významnú úlohu, je všeobecne známe; poukazuje sa na to aj v hlavných referátoch. Výskum medzietnických javov je úloha ťažká, najmä ak nemáme naporúdzi dostatok prameného materiálu. V tomto prípade sme nútení oprieť sa o materiál, ktorý poskytujú pomocné vedy. Najspoľahlivejšie údaje k tejto problematike poskytuje archeológia, kultúrna história a jazykoveda — Vo svojom koreferáte sa chcem zamerať na údaje, ktoré dáva k dispozícii práve jazykoveda.

Medzi etnikami, žijúcimi po stáročia v susedstve, alebo v tesnom spolunažívaní, prebieha vzájomná výmena výrobných produktov, kultúrnych statkov, nástrojov, zvykov a obyčajov. Súsedstvo, či vzájomná symbióza, vždy nutne zanecháva stopy v živote ľudu. Ku vzniku susedských vzťahov a vzájomnej symbiózy došlo i medzi slovanskými etnikami a Maďarmi, žijúcimi po stáročia v tesnej blízkosti. Nech už bol vzťah medzi nimi priateľský či momentálne nepriateľský, nevyhnutne tu muselo dôjsť ku vzájomnému spoznávaniu spôsobu života, spoločenskej a vojenskej organizácie, hmotnej a duchovnej kultúry a k vzájomnému prispôsobovaniu. Názvy, pojmy i nástroje putovali od jedného etnika k druhému. O tomto procese prejímania pojmov a slov jestvuje v jazykovede i v etnografii bohatá odborná literatúra; v tomto krátkom koreferáte sa ňou však nebudem bližšie zaoberať.

Domnievam sa, že postačí, ak sa v nasledujúcom pokúsime sledovať spôsob slovansko-maďarského spolunažívanie predovšetkým na slovách prevzatých. Môžeme sa o to pokúsiť tým skôr, že zásluhou našej jazykovedy bol tento materiál z lingvistického hľadiska už dostatočne podrobne spracovaný. Podľa môjho názoru by bolo treba pristúpiť k interpretácii a vy-

hodnoteniu tohto materiálu aj z hľadiska etnografického a kultúrohistorického. Získalo by sa tým bohatstvo pramenného materiálu k dejinám slovenskej ľudovej kultúry.

Dejiny maďarského etnika úzko súvisia s dejinami stredoeurópskych a východoeurópskych národov, predovšetkým slovanských. Začiatky vzájomných vzťahov spadajú až do 8.—9. storočia. Maďarské kmene, smerujúce do Európy z Ázie a z juhorských stepí sa už na brehoch Čierneho mora stretli s jednotlivými východoslovanskými kmeňmi. (Pozoruhodné poznatky k týmto najstarším slovansko-maďarským stykom prinášajú najnovšie maďarské jazykovedné a etnografické výskumy.) Je samozrejmé, že tieto styky a susedské vzťahy podstatne zintenzívnili, keď sa Maďari usadili v oblasti medzi Dunajom a Tisou; v priebehu nasledujúcich stáročí viedli k úplnej symbióze. Medzietnické vzťahy slovansko-maďarské sú patrné na tradíciách a kultúre ľudu i vládnuúcich vrstiev. Treba ich vidieť napr. v uzatváraní sobášov medzi panovníckym domom Arpádovcov a rodinami slovanských veľmožov a feudálov, v prejímaní a zdomácnovaní slovanských krstných mien, v usporiadaní samotného panovníckeho dvora, v názvosloví najvyšších úradov a hodností, v usporiadaní a správe krajiny, v zdomácnení slovanskej kresťanskej terminológie. Ešte patrnejšie je tento vplyv v terminológii ľudovej kultúry. S príchodom do Karpatskej kotliny boli maďarské kmene nútené zanechať kočovný spôsob života a postupne prejsť k životu usadenému. Museli si osvojiť spôsob života v Karpatskej kotline už žijúcich národov, v prvom rade Slovanov. Znamenalo to zároveň zásadnú reformu bývania, odievania a stravy.

Z toho vyplýva, že pri rekonštruovaní niekedajšej materiálnej a duchovnej kultúry Slovanov, žijúcich v Karpatskej kotline a medzi Dunajom a Tisou (panonských a moravských Slovanov) by nám v prípade nedostatku iných historických prameňov mohli veľmi dobre poslúžiť do maďarčiny prevzaté slovanské slová, nech už ide o názvy poľnohospodárske, o termíny z chovateľstva, pastierstva, ľudového staviteľstva, ľudovej stravy a odievania, remesiel, rodinného života, príbuzenských vzťahov atď. Je ich viac než päťsto; s poľnohospodárstva sú to napr. raž, klas, kúkoľ, gobino, repica, brázda, úhor, prieloh, medza, hnoj, bôb, lanča, čerieslo, cepy, styk, stoh, slama, pleva, pojata, z pastvinárstva seno, kosa, hrable a pod. Podobne by sme mohli pokračovať terminológiou z okolia domu, staviteľstva, odievania alebo stravy (izba, kuchyňa, komora, pitvor, komín, dvor, pivnica, kamenica, peš, kachle, hrada, slemeň, roh, okno, oblok, stôl, lavica, polica, — obed, večera, pečeňa, slanina, klobása, cesto, kvas, koláč, kapusta atď.). Každé z týchto slov predstavuje presne vymedzený pojem, je dôkazom ustáleného, usadeným spôsobom žijúceho slovanského etnika. O presnom význame týchto slov a ich kvalitatívnej úrovni v čase ich pre-

vzatia do maďarčiny môže podať bližšie vysvetlenie len archeologický výskum a výsledky porovnávacieho národopisu.

Slovenskú kultúru možno až do prvej svetovej vojny označiť za expanzívnu. Výrobky domáceho priemyslu i cechov — napr. výrobky bardejovských košíkárov, jelšavských zvonkárov, trenčianskych drotárov, oravských plátenkárov, gemerských brdárov, kožušníkov, hrnčiarov, čipkárov — prenikli nielen do miest na Dolnej zemi, ale až za hranice Uhorska, na Balkán, do Malej Ázie, do Poľska, Ruska a inde. Pri štúdiu národopisných zbierok v zahraničných múzeách neraz nachádzame vo vystavovaných expozíciách i v depozitných exemplároch výrobky slovenských drotárov (kahanec, pasce na myši). V rumunských a maďarských múzeách vidíme často zvonky jelšavských zvonkárov, v Rusku sa stretávame s kôšmi z Bardejova, v balkánskych a maďarských národopisných zbierkach zasa s výrobkami komárňanských, novohradských a gemerských hrnčiarov. Múzeá na Dolnej zemi sú plné prác slovenských sezónnych robotníkov, prichádzajúcich sem na žatevné práce — sú to napr. drevené vidly, hrable, cepy, vejačky, kosačky, suseky rôznych veľkostí — všetko výrobky slovenskej proveniencie. Napriek tomu však ich umiestnenie v múzeách v Maďarsku nemožno považovať za nesprávne, veď boli nájdené na maďarskom území. — O ich výrobcoch toho súčasní informátori vedia už veľmi málo, niekedy takmer nič. Považujem preto monografické spracovanie týchto výrobných odvetví a výrobkov za naliehavú a súrnu úlohu slovenských etnografov, o to súrnejšiu, že generácia, ktorá bola svedkom týchto medzietnických vzťahov, pozvoľna vymiera. Naliehavou úlohou je publikovanie etnografických údajov, ktoré dokumentujú medzietnické vzťahy a expanzívny ráz slovenskej ľudovej kultúry. (Čím skôr treba uverejniť štúdie o slovenských drotároch, plátenkároch, pltníkoch, murároch, čipkároch, voštinároch, miškároch, hrnčiaroch a furmanoch, ktoré — ako viem — sú viacmenej hotové) K týmto súrnym úlohám patrí aj výskum a opísanie života a práce slovenských sezónnych robotníkov.

Pre slovenských etnografov je nezbytná dôkladná znalosť materiálu o maďarskej ľudovej kultúre, keďže svedčí o symbióze oboch etníc, a táto symbióza svedčí — ako som bol spomenul v predchádzajúcom — o expanzívnom ráze slovenskej ľudovej kultúry. Uznávajú to aj maďarskí etnografovia. Bez úmyslu podceňovať ich prácu musím však podotknúť, že práce z tohto oboru sú písané takmer výlučne z maďarského stanoviska, ich hlavným nedostatkom je, že autorom chýbajú dostatočné znalosti o bohatstve a expanzívnej minulosti slovenskej ľudovej kultúry.

Možno zhrnúť, že pri spracovávaní syntézy slovenskej ľudovej kultúry nemožno nechať bez povšimnutia ani kultúru susedných etníc. Príklady z maďarskej kultúry ukazujú, že táto v sebe uchováva cenné slovanské

(a niekedy typicky slovenské) tradície, majúce niekedy hodnotu historického prameňa.

Je preto nutné čo najdôkladnejšie skúmať v maďarskej kultúre sa nachádzajúci slovanský a slovenský materiál, i keď tu tieto prvky majú podľa Bélu Gundu „osobitný maďarský život“ („különleges magyar élete van“). Chýba nám dobrá anotovaná bibliografia maďarských prác o slovenskej kultúre — bibliografia kníh, štúdií, článkov i rukopisov. Podobne by bolo žiadúce dôkladne preskúmať dávnejšie získaný národopisný materiál, umiestený v maďarských múzeách a pojať ho do nejakého katalogu.

Aby mohla byť táto úloha realizovaná, treba vytvoriť podmienky, ktoré by — podobne ako je tomu pri bádaniach historických — umožnili bádateľom voľný prístup k zbierkam maďarských múzeí, archívov, knižníc a galérií, aby tu mohli skúmať materiál, súvisiaci so slovenskou ľudovou kultúrou.

Požiadavky tu vyslovené nie sú nespĺniteľné; k ich uskutočneniu treba len trocha dobrej vôle a ochoty; všetci pracujeme na syntetickom výskume slovenskej ľudovej kultúry, a teda všetci vieme, že tieto požiadavky vyplývajú z praxe; ak sa dostaneme čo i len o krok bližšie k ich realizovaniu, námaha nebola márna. Prispějeme tým k úspešnému riešeniu problémov európskej etnografie.

Vedecko-výskumný program Slovenského národného múzea v Martine

ŠTEFAN MRUŠKOVIČ

V uplynulých rokoch, najmä v rokoch prebiehajúceho desaťročia Slovenské národné múzeum si hľadá a tvorí novú koncepciu v ktorej osobitné miesto zaujíma vedecko-výskumná, publikačná a vedecko-muzeologická činnosť. Základom tejto koncepcie je nová skutočnosť — prestavba SNM v Martine na centrálne celoslovenské špecifikované národopisné múzeum, ktorého hlavnou úlohou v súlade so záujmom ostatných múzeí i slovenského národopisu vôbec, je vedecká a teoreticko-metodologická práca založená predovšetkým na vedeckom spracovávaní zbierok a vedeckej príprave takých expozícií, ktoré budú zodpovedať súčasným vedeckým a kultúrno-výchovným požiadavkám i nárokom na ich celoslovenskú reprezentatívnosť. Nebudem sa zaoberať zdôvodňovaním týchto úloh. Formulovali sme ich nielen z aspektu SNM, ale aj ostatných slovenských múzeí v našej publikácii „Národopisná práca v múzeách na Slovensku“ (1966) a v publikácii „Múzeum ľudovej architektúry pri SNM (1966).

Vedeckovýskumný program SNM možno stručne charakterizovať týmito úlohami, ktoré sa navzájom podmieňujú, alebo doplňujú:

1. Plánovitá dokompletizácia a základná kartografizácia etnografických zbierok.
2. Vedecké spracovávanie a publikovanie zbierkových fondov SNM a ostatných múzeí na Slovensku
3. Systematický výskum ľudového staviteľstva a bývania na Slovensku, včítane kartografizácie ľudového staviteľstva pre potreby čl. atlasu ľudovej kultúry.
4. Vedecko-technická príprava a výstavba celoslovenského múzea ľudovej architektúry ako komplexnej expozície slovenského ľudového staviteľstva a kultúry bývania.
5. Výskum ľudového spracovávanie kovov na Slovensku.
6. Príprava a realizácia preinštalácie trvalej expozície SNM, včítane Galérie slovenského ľudového výtvarného umenia.

Okrem týchto osobitne sledovaných úloh, SNM v Martine plní i ďalšiu významnú úlohu: archeologický výskum zaniknutých stredovekých osád v oblasti Turca.

K voľbe jednotlivých úloh nedošlo náhodným záujmom jednotlivých pracovníkov SNM, ale v dôsledku postupnej koncentrácie takých vedeckovýskumných úloh, ktoré sú priamo zviazané so základnými úlohami SNM, s výstavbou nových expozícií interiérneho i exteriérneho charakteru, spracovávaním a publikačným sprístupňovaním národopisných zbierok. Tieto úlohy nemôže plniť žiadne iné národopisné pracovisko, pretože nedisponuje takým obrovským fondom zbierok a dokumentácie ani ekonomickými, materiálovými a pracovnými prostriedkami, aké má k dispozícii SNM v Martine.

Všetky múzeá vlastniace etnografické zbierky stoja v súčasnosti pred náročnou a neodkladnou úlohou — dokompletizáciou svojich zbierok. Táto úloha, ktorú považujeme v súčasnosti za kľúčovú v práci slovenských národopisných múzeí, je úzko spätá s budúcimi úlohami na úseku vedeckého spracovávanía národopisných zbierok, záchrany zbierkových dokladov slovenskej ľudovej materiálnej a duchovnej kultúry a vedeckými úlohami slovenského národopisu vôbec.

V roku 1964 bol vypracovaný postupový plán dokompletizácie etnografických zbierok, ktorý vychádzal z rozboru existujúceho stavu zbierkového fondu SNM. Základom tohto rozboru bola kartografizácia zbierok, ktorá ukázala na mnohé nedostatky v zbierkovom fonde SNM. Ukázalo sa, že zbierkový fond nepredstavuje rovnomerné zastúpenie zbierok z tématického i územného hľadiska. K najväčším medzerám došlo v zbierkach z pohraničných oblastí Slovenska najmä južného, ale aj východného, kde polymorfnosť prejavu ľudovej kultúry bola ovplyvnená zložitou etnickou skladbou obyvateľstva. Ukázalo sa tiež, že dovtedajší spôsob získavania zbierok bol poznačený určitou nesystematičnosťou, náhodnosťou a v mnohých prípadoch sa podriaďoval subjektívnym názorom a tendenciám hľadať rýdze slovenské prejavy. Z časti územia dočasne okupovaného na južnom a východnom Slovensku sa nezbiehal materiál nielen v období existencie „slovenského štátu“, ale ani po oslobodení. Na druhej strane uprednostňovali sa len určité oblasti a materiál sa mnohokrát posudzoval hlavne z estetického a nie etnografického hľadiska.

Kartografizácia zbierok SNM v Martine (o ktorej v januári 1965 referoval M. Benž a na konferencii v Uherskom Hradišti), sledovala teda predovšetkým snahu odstrániť tieto nedostatky v zbierkovom fonde SNM a vytvoriť reálny obraz o jeho tématickej a geografickej skladbe. Kartografizácia zbierok bude do určitej miery pomôckou aj pri kartografizácii

ľudovej materiálnej kultúry pre čsl atlas. Ďalší postup v kartografizácii etnografických zbierok sa však bude uberať v smere jej dobudovania o nové zbierky SNM a ostatných múzeí na Slovensku s cieľom dosiahnuť relatívne úplný prehľad o zbierkovom fonde etnografického materiálu z celoslovenského hľadiska. V tomto zmysle kartografizácia zbierok pomôže nielen správne usmerňovať dokompletizáciu zbierok v najbližších rokoch, ale umožní aj lepšie a pohotovejšie využívať tieto zbierky pri ďalších vedeckovýskumných úlohách, najmä syntézneho charakteru.

Logická spätosť tejto úlohy s vedecko-výskumnými úlohami a sprostredkovaním vedeckých informácií je najnázornejšia v súvislosti s vedeckým spracovávaním a publikačným sprístupňovaním etnografických zbierok pre ich ďalšie vedecké využitie. SNM postavilo túto úlohu do centra vedecko-muzeologickej práce, vytvorilo dlhodobý plán spracovania a publikovania zbierkových fondov formou kompletných katalógov s typologicko-reprezentačným výberom v obrazovej časti. Doteraz vydalo päť zväzkov, šiesty je v tlači a siedmy zväzok sa pripravuje na vydanie. V prijatom a zavedenom systéme publikovaných fondov sa dodržiava zásada, ktorú možno vyjadriť obsahovou skladbou takto: a) stručná štúdia, ktorá sa zaoberá z vedeckého hľadiska daným problémom, tj. skupinou zbierok a ich typologickým členením, resp. genézou ich vzniku a vývoja, b) podrobný katalóg predmetných zbierok rozčlenený do vecných a tématických skupín na základe typologických znakov, c) obrazová dokumentácia všetkých základných typov a podstatných variantov, d) kartografický mapový záznam lokalitného a typového zastúpenia zbierok, e) zoznam zberateľov a múzeí z ktorých zbierky pochádzajú, f) index obcí v ktorých boli jednotlivé zbierky získané.

Vedecké spracovanie tématiky vyčleneného fondu etnografických zbierok formou takéhoto komplexného súpisu považujeme za najpriateľnejšie predovšetkým z hľadiska ďalších vedeckých potrieb a sprostredkovávania informácií o tématicky uzavretých fondoch zbierok. V tomto zmysle SNM uprednostnilo širší vedecko-pracovný záujem pred reprezentačno-propagačným. Sleduje tak dôsledne ústredný cieľ: prispieť svojim a sebe najzodpovedajúcejším podielom k integrácii úloh v rámci vedeckovýskumného programu československej etnografie.

Zatiaľ čo pri kartografizácii zbierok SNM, ktorá nadväzuje horizontálne na vytýčený program v zmysle dokompletizovania kartografických prehľadov o zbierky ostatných múzeí (pričom vedeckopoznávacie hľadisko je tu druhoradé), pri vedeckom spracovaní a publikačnom sprístupňovaní zbierok formou komplexných katalógov tématicky vyčlenených zbierok s ich lokalitným a typovým prehľadom je osobitne dôležité hľadisko vedeckej kartografizácie, hľadisko potrieb československého atlasu. Tvorbou

komplexných katalógov s lokálnym a typologickým prehľadom tématických celkov postupne pomáhame vyvírať bázu kartografizácie celej ľudovej kultúry, napriek tomu, že náš špecificky, pre čl. atlas zameraný program sa obmedzuje len na kartografizáciu ľudového staviteľstva.

Ďalšou, tretou hlavnou úlohou vedeckovýskumného programu SNM je výskum ľudového staviteľstva a bývania na Slovensku. Jeho cieľom je uskutočniť, resp. dokončiť historicko etnografický výskum ľudového staviteľstva a bývania na celom Slovensku, predovšetkým v oblastiach, kde ešte takýto výskum urobený nebol ani čiastočne a takých javov, ktoré majú základný význam pre štúdium celého okruhu problémov v tejto tematickej oblasti. Pri včlenení tejto úlohy do vedeckovýskumného programu SNM sme vychádzali z najvladnejších záujmov a potrieb. Praktická úloha, výsledkom ktorej má byť celoslovenské múzeum ľudovej architektúry, si vynútila nielen systematickú výskumnú a dokumentátorskú prácu, ale umožnila zároveň plniť i ďalšiu neodkladnú a náročnú úlohu o ktorej som sa už zmienil — kartografizáciu ľudového staviteľstva, ako súčasť úloh na príprave československého atlasu ľudovej kultúry. V tomto zmysle praktická úloha výstavby celoslovenského múzea ľudovej architektúry si teda vynútila a zároveň i umožnila plniť tri osobitné dielčie úlohy, ktoré sú diferencované svojim pojatím, ale navzájom sa podmieňujú, dopĺňajú a stupňujú z hľadiska konečného cieľa — prípravy syntézy ľudovej kultúry a bývania.

Prvou základnou úlohou, ktorá stála pred pracovníkmi SNM v počiatočnom období priprav projektu slovenského múzea ľudovej architektúry bolo urobiť dôkladný prieskum a osobitnú etnografickú, grafickú a fotografickú dokumentáciu ľudového staviteľstva na celom Slovensku. Cieľom tejto úlohy bolo získať dokumentačný materiál potrebný pre výber a voľbu objektov pre projektované dielo. V období od roku 1964, kedy sme započali s touto úlohou, až do roku 1967 bolo takto spracovaných 617 objektov ľudovej architektúry (stav k 31. VII. 1967).

K tejto úlohe sme museli pristúpiť preto, lebo dokumentácia nachádzajúca sa na všetkých pracoviskách ktoré sa zaoberali výskumom ľudového staviteľstva, nebola úplná ani dostačujúca. Prevažný počet evidovaných objektov pojatých do zoznamu chránených objektov in situ prakticky už neexistoval a nebolo možné sa spoľahnúť ani na dokumentáciu existujúcich objektov. Nielenže nebola kompletná, ale zpravidla nevystihovala ani typológiu ľudového staviteľstva. Postrádala tiež dôležité javy a neumožňovala správne sa rozhodnúť pri výbere objektov pre projekt.

Úloha výberu najtypickejších objektov pre toto praktické dielo však preverila zároveň aj úroveň existujúcej dokumentácie v oblasti ľudového staviteľstva v jednotlivých ústavoch vo vzťahu k náročnejším vedeckový-

skumným úlohám, akými sú syntéza a atlas ľudového staviteľstva. Preto sme vypracovali už v roku 1964 vlastný systém viacstupňovej, podmieňovacej dokumentácie, ktorý sa stal základom pre všetky tri dielčie úlohy SNM v oblasti výskumu ľudového staviteľstva a bývania i štvrtú — praktickú úlohu — výstavbu celoslovenského múzea ľudovej architektúry. Základom tohto systému je I⁰ dokumentácia obsahujúca historicko-etnografický výskum objektov, ich architektonicko-grafickú dokumentáciu, ktorá zaznamenáva situáciu usadlostí, pôdorys objektov, ich pozdĺžny a priečny rez, pohľady a schémy detailov a fotografickú dokumentáciu skupín, alebo jednotlivých objektov a ich častí.

Budovanie prvostupňovej dokumentácie ľudového staviteľstva bude pokračovať ešte aj v nasledujúcich rokoch a to nielen z aspektu potrieb neustáleho dopĺňovania náhradných objektov pre múzeum ľudovej architektúry, ale aj z hľadiska potrieb kartografizácie ľudového staviteľstva na základe celoštátne dohodnutej siete i z hľadiska monotematických výskumov ľudového staviteľstva. Úloha kartografizácie v teréne je programovaná do roku 1972 a bude tvoriť výskum ľudového staviteľstva približne v 240 obciach Slovenska. Pomôckou pri realizácii tejto úlohy je špeciálny dotazník pre kartografizáciu ľudového staviteľstva vypracovaný kolektívom pracovníkov, ktorí sa zaoberajú týmto výskumom. Prvostupňová dokumentácia budovaná z aspektu potrieb dokumentácie pre výber objektov pre múzeum ľudovej architektúry, bude tak tvoriť prirodzený základ aj pre kartografizáciu.

Obidve spomenuté formy dokumentácie ľudového staviteľstva a bývania budú tvoriť materiálový základ pre historicko-etnografický, komplexný výskum ľudového staviteľstva a bývania na Slovensku s cieľom dopracovať sa syntézy. Zatiaľ čo úroveň a šírka prvostupňovej dokumentácie je obmedzená požiadavkami základnej historicko-etnografickej, architektonicko-grafickej a fotografickej dokumentácie, kartografizácia iba stavia na tomto systéme, ale jej historicko-etnografická dokumentácia je modifikovaná požiadavkami atlasu, ktoré vyjadruje pomocný dotazník. Obidve úlohy však možno plniť súčasne a dokumentáciu k obidvom úlohám možno plne využiť aj pre kartografizáciu a prípravu syntézy.

Príprava syntézy ľudového staviteľstva a bývania tvorí tretiu časť tohto systematického, komplexného výskumu. Využíva výsledky predchádzajúcich dvoch dielčích úloh a dopĺňa ich komplexným pohľadom na predmet skúmaného problému. V tomto zmysle boli v roku 1966—1967 ukončené výskumy ľudového staviteľstva a bývania v oblasti Záhoria a Oravy. Dopĺňujú predtým ukončené výskumy najmä v oblasti Ponitria a Horehronia (J. Mjartan), Kysúc (R. Bednárík) a započaté výskumy na západnom, južnom i východnom Slovensku.

Do rámca týchto výskumov patrí aj vedeckovýskumná úloha „Výskum osídlenia, ľudového staviteľstva a bývania v oblasti slovensko-moravského pohraničia“, ktorá bude realizovaná kolektívom pracovníkov SNM, katedry etnografie a folkloristiky v Brne a Ústavu etnografie a folkloristiky ČSAV v Prahe. Len na slovenskej strane tohto takmer 200 km dlhého pásma sa nachádza 157 strediskových obcí a niekoľko sto osád prevážne kopaničiarskeho charakteru. V roku 1967 uskutočnilo SNM v tejto oblasti štyri kolektívne výskumy ľudového staviteľstva a bývania, ktorému venovali 180 dní. Podobne by mali byť pripravené úlohy aj pre výskum iných územných oblastí Slovenska a bolo by žiadúce, aby sa na príprave a realizácii týchto úloh podielali všetci, ktorí pracujú v oblasti výskumu ľudového staviteľstva a bývania.

Ďalšou vedeckovýskumnou úlohou SNM je výskum ľudového spracovania kovov na Slovensku, ktorý sa dosiaľ uskutočňoval len veľmi povrchno a sporadicky. Štúdium tejto témy predstavuje širší okruh problémov, ktoré zasahujú hlboko do vývoja celej ľudovej materiálnej kultúry, bezprostredne a zásadne sa dotýkajú vývoja techniky ľudovej výroby predstavujúcej najpodstatnejšie stránky civilizačného pokroku. Výskum je zameraný nielen na výrobu na vidieku a v malých mestečkách (remeslá, domácka výroba), ale aj na jej vzťah k výrobe mestskej (remeslá, cechy). Osobitná pozornosť je venovaná materiálovej stránke, ale aj teoretickým zovšeobecneniam. Ako v predchádzajúcej úlohe i tu volíme historicko-etnografickú metódu výskumu siahajúceho až do počiatkov feudalizmu. Úloha sa skladá z niekoľkých dielčích tém z ktorých zvlášť výskum kováčstva a marketérie sa chápe ako systematický výskum na celom Slovensku.

Nemenej dôležitým je aj výskum foriem a hospodárskej organizácie roľníckych dvorov a s nimi súvisiacich tradičných foriem poľnohospodárskej práce, ktoré dosiaľ neboli systematicky skúmané. Obidve úlohy konkrétne súvisia s ústrednou úlohou spojenou s výstavbou Slovenského múzea ľudovej architektúry a prípravy syntézy ľudového staviteľstva a kultúry bývania v širšom slova zmysle.

V súvislosti s týmito témami vyvstáva úloha dôkladného štúdia ikonografického materiálu, ktorému chceme venovať osobitnú starostlivosť. Pohyb budovania etnografickej, grafickej a fotografickej dokumentácie v závislosti na vytýčených vedeckovýskumných úlohách o ktorých som sa zmienil predstavuje 42 606 negatívov, 6245 pozitívov a stovky grafických dokladov. Len za niekoľko mesiacov v roku 1967 bolo urobených takmer 700 grafických výkresov, ktoré zachytávajú viac ako 2000 predmetov. 617 objektov ľudového staviteľstva bolo spracovaných prvostupňovou technickou dokumentáciou čo predstavuje 1293 výkresov a 15 objektov je zdokumentovaných podrobnou druhostupňovou architektonicko-inžinierskou do-

kumentáciou. Pred pracovníkmi SNM stoja v súčasnom období ešte ďalšie úlohy spojené s prípravou komplexnej preinštalácie expozícií. V roku 1968 bude sprístupnená celoslovenská galéria ľudového umenia a na roky 1971—1973 sa plánuje preinštalácia celej expozície SNM na úrovni nových vedeckých a moderných inštalačných požiadaviek.

Uskutočňovanie tohto programu však často prekračuje hranice vnútro-ústavných možností SNM a vyžaduje užšiu spoluprácu s ostatnými národopisnými pracoviskami včítane múzeí. Nastoľuje preto opäť požiadavku správnej koordinácie úloh a záväznej spolupráce. V tomto zmysle zároveň vyvoláva riešenie určitých problémov, ktoré sa nezdajú byť len objektom jednotlivých pracovísk, ale skôr objektom kolektívneho riešenia slovenského alebo československého národopisu.

V zhode s niektorými požiadavkami obsiahnutými v obidvoch referátoch (dr. B. Filovej i dr. J. Jecha) aj vedeckovýskumný program SNM a jeho realizácia ukazujú na niekoľko vážnych problémov, ktoré nemožno obchádzať.

1. Predovšetkým ide o problém spolupráce. Kartografizácia vyjadruje mapovanie jednotlivých javov zo širšieho obsahového celku. To umožňuje delbu práce z tématického i zemepisného hľadiska. Vyžaduje si však približne jednotný metodický a približne zhodný časový postup. Bezpodmienečnou požiadavkou tu však je, poskytnúť strediskovým pracoviskám kartografizácie všetok dokumentačný materiál k jednotlivým spracovávaným témam a dohodnúť záväznú delbu úloh. Na druhej strane, uskutočňovanie tejto úlohy z celoštátneho hľadiska si vynucuje komparatistický postup tak v základných — problémových ako aj v systémových ukazateľoch a to aj v oblasti spolupráce so zahraničnými pracoviskami budujúcimi atlas ľudovej kultúry predovšetkým s Československom susediacich štátov. V tomto zmysle nastoľuje so tu požiadavka dôsledne organizovaného a koordinovaného postupu v celoštátnom, ale aj medzinárodnom merítku. Žiaľ, česká a slovenská etnografia — pokiaľ ide o kartografizáciu, nemôže za súčasných podmienok — ak túto úlohu neprijmeme za jednu z hlavných úloh, udržiavať krok so susednými štátmi. Hrozí nebezpečie najmä pre etnografov na Slovensku, že tento predstih našich susedov nebude už možné seriózne dobehnúť. Znamenalo by to nežiadúce vákuum aj na mape európskeho atlasu ľudovej kultúry.

Za takejto situácie stojí za uváženie, či by nebolo správne a vhodné postaviť úlohu kartografizácie do centra súčasného záujmu všetkých národopisných pracovísk a podnietiť jej aj niektoré iné monotematické úlohy podobným systémom, aký sa zaviedol v Slovenskom národnom múzeu pri výskume ľudového staviteľstva a bývania. Domnievam sa, že súčasná prevaha monotematických vedeckovýskumných úloh vo vedeckovýskumných

plánoch národopisných pracovísk to plne umožňuje za predpokladu, že bude prijatý a záväzne dodržiavaný jednotný systém kartografizácie a celoštátne stanovená sieť.

Uplatnenie komparatívnych metód vo vedeckovýskumnej praxi umožňuje realizovať a využiť aj také úlohy akou je napr. výskum ľudového stavitelstva a bývania v oblasti slovensko-moravského pohraničia a výskum pohraničných oblastí vôbec. V súčasnej etape rozvoja vedeckovýskumnej činnosti etnografie — pokiaľ ide o Slovensko (a domniam sa, že i z hľadiska českej etnografie), je osobitne dôležité sústrediť sa na výskum pohraničných oblastí kde môžeme študovať bezprostredne styčné vzťahy so susednými etnickými oblasťami a národnými kultúrami. Túto úlohu by mohol plniť najširší výskum ľudovej kultúry karpatskej oblasti, keby nebol medzerovitý a keby sa niekedy nechápal len ako výskum v príliš uzavretom priestore našich hraníc. Myslím, že dr. Markuš i dr. Koma zaujali k týmto požiadavkám dosť jednoznačné stanovisko. Pri tejto príležitosti chcel by som však poukázať na nedostatočný záujem zo strany slovenskej etnografie o južné Slovensko a oblasť podunajskej kultúry (z hľadiska slovenského i stredoeurópskeho), bez čoho nemožno budovať ani objektívne správny, komplexný obraz o dejinách slovenského národného spoločenstva a slovenskej ľudovej kultúry. Tento nedostatok sa nakoniec ukázal aj v zbierkových fondoch SNM a ostatných múzeí.

2. Ďalší problém vidím v oblasti využívania nahromadených poznatkov a dokladov z hľadiska dokompletizácie výskumov (územná i tématická proporcionalita výskumov a kvantita i kvalita poznania skúmaných problémov). Nedostatočne sa tiež využíva dokladové bohatstvo zbierkových a dokumentačných fondov nielen národopisných pracovísk a múzeí, ale aj príbuzných disciplín. Na tento nedostatok upozorňoval už prof. Melicherčík pri jeho poslednej návšteve v SNM a zodpovedá mu aj požiadavka dr. J. Jecha, vybudovať centrálnu evidenciu všetkého národopisného materiálu a „zospoločenštit“ ho, aby prestalo mať charakter „večného individuálneho vlastníctva“, z čoho veda ani spoločnosť nemá žiadny alebo len veľmi malý osov. V tomto smere vychádzajú oprávnené požiadavky zvlášť zo strany slovenských etnografov. Prosím, aby som bol správne pochopený. Veľká časť obzvlášť cenného dokumentačného materiálu zo Slovenska sa nachádza v mimoslovenských ústavoch a inštitúciách. Sú uložené v dokumentačných oddeleniach Národopisnej spoločnosti československej, ÚEAF ČSAV, ale aj v iných archívoch a múzeách, najmä v Maďarsku. Ide tu teda prinajmenšom o tri problémy: o vybudovanie centrálnej evidencie národopisného materiálu, o sprístupnenie dokumentačného materiálu a reštitúciu dokumentačného materiálu hoci len formou dočasného uloženia resp. deponovania v tých pracoviskách, ktoré patričnú problematiku skúmajú a vedecky

spracovávajú. Pocit „individuálneho vlastníctva“ spojený s častou neochotou poskytnúť dokumentačný materiál nechápem len ako výsledok obáv vzdať sa určitých dokladových hodnôt — i keď v záujme národopisu ako vedy, ale predovšetkým za nedostatok vyplývajúci z nedostatku jednotného programu, dôslednej koordinácie úloh a záväznej spolupráce smerujúcej k účelnému využitiu všetkého dokumentačného materiálu a síl pre dobro národopisu ako celku. Vlastníctvo „de jure“ by nemalo prekážať vlastníctvu „de facto“ najmä z hľadiska jeho vedeckého využitia. Pochopiteľne stojí tu komplex zložitých problémov, ku ktorým možno zaujímať rozličné stanoviská. Žiadalo by sa však riešiť ich čo najobjektívnejšie a čo najskôr. Bez ich vyhovujúceho riešenia nebude možné v dohľadnom čase vyriešiť ani také nástožčivé problémy, akými sú vytvorenie centrálnej evidencie a pracovnej koordinácie úloh smerujúcich k spoločnej cieľovej úlohe: syntéze ľudovej kultúry Čechov a Slovákov.

Nemienim sa dotýkať programového cieľa zdôvodňovaného spoločenskou potrebou urýchleného vydania syntézy dejín ľudovej kultúry Čechov a Slovákov, pretože ho nemožno chápať odtrhnuté od tématických a regionálnych postupov pri výskume našej ľudovej kultúry, napriek tomu, že na Slovensku ani zďaleka nie sú ešte tieto výskumy v záverečnej etape. Chcem iba vyjadriť názor, či nedávna snaha urýchlene vytvoriť takéto dielo nebola priskorá a či dostatočne brala do úvahy súčasný stupeň horizontálneho i vertikálneho výskumu vo všetkých oblastiach predmetu národopisného bádania. Napriek tomu, že v poslednej dobe sa situácia čiastočne zmenila, čo dokumentuje aj prijatý program vedeckovýskumných úloh NÚ-SAV, dovoľm si pripomenúť slová akademika Igora Hrušovského ktoré vyslovil v Prolegomene k teoretickej a metodologickej problematike humanitných vied, že „ak sa veda podriadi vonkajšiemu tlaku a prenáhlene bez náležitých analýz zameria sa na syntetizovanie, môže nastať odcudzenie vedy“ (Filozofia, XXI, 1966 (4), 411—421). Domnievam sa, že k všeobecnej syntéze je možné dostať sa len prostredníctvom tématických syntéz analyzujúcich vymedzený okruh javov. Tieto však predpokladajú relatívne ukončenie horizontálneho i vertikálneho výskumu príslušných tématických okruhov. Táto úloha pokiaľ ide o Slovensko v mnohých tématických oblastiach ani zďaleka nie je na takej úrovni. Preto sa mi zdá byť nutný a správny „návrat“ k trpezlivému ale dôslednému regionálnemu a tématickému výskumu, najmä v tomto období, keď socializácia v dôsledku industrializácie a kolektívizácie nezdržiteľne i ďalej zasahuje do tradičnej ľudovej kultúry a fragmentuje ju. Ak je tomu tak, bolo by žiadúce ešte raz dôkladne prehodnotiť dosiahnutý stupeň i šírku výsledkov faktografického i teoretického výskumu a vypracovať dôsledný projekt dokončenia výskumov po maximálnu rovinu, ktorý by nielen vymedzoval a rešpektoval, ale aj zabezpečil takú

spoluprácu a koordináciu realizácie tohto projektu, ktorá by zodpovedala našim reálnym možnostiam a potrebám.

Doterajšie úspechy v rozvoji vedeckej činnosti okrem subjektívnych tvorivých predpokladov jednotlivých pracovníkov a priaznivých podmienok pre ich prácu vytváraných niektorými praviskami, spočívajú v správnom a úlohám zodpovedajúcom systéme plánovania, riadenia a koordinácie celej vedeckovýskumnej práce. I keď sa v súčasnej dobe dospelo k určitej cieľavedomej organizácii vedeckovýskumných úloh najmä z hľadiska prípravy monotematických prác, nedoviedli sme ešte vytvoriť takú koordináciu úloh a síl, ktorá by bola zárukou optimálne usmerňovaného, kolektívneho postupu všetkých pracovníkov v oblasti etnografie a folkloristiky. Domnievam sa preto, že najmä organizácia a riadenie vedeckovýskumných úloh trpí ešte značnou živelnosťou. Prejavuje sa to nielen pri voľbe výskumných úloh a ich deľbe, ale aj v nejednote metodologickej povahy výskumov a orientácie jednotlivých pracovísk vo vzťahu k perspektívne sledovanému cieľu.

Účelom takejto konferencie by malo byť, dať určitý impulz a zároveň aj určitú orientáciu pre progres príslušnej vedeckej disciplíny na určitý čas, aby po jeho uplynutí bolo možné zhodnotiť čo z prijatých zásad, programu a dohôd sa uskutočnilo, ako sa to uskutočnilo a aký to malo dopad na vývoj príslušnej vednej disciplíny. Dovoľte mi, aby som na záver vyslovil jednoznačnú požiadavku mladšej generácie etnografov a folkloristov: aby sa naše konferencie nestávali len príležitosťou vypočuť si referáty a rozličné názory o všetkom, ale opravdivou školou a bezfrázovitou etapou vo vývoji našej vedy. Uvítali sme túto konferenciu predovšetkým pre jej obsah sľubujúci nádej, že jednota národopisného bádania a kooperácia národopisných pracovísk pri tomto bádani sa stane aj po organizačnej stránke stimulátorom dôslednej spolupráce a vzájomnej pomoci pri uskutočňovaní programu československého národopisu. Želáme si preto, aby vklad a úroky našej spoločnej a pre nás výsostnej práce ktorej každý z nás chce venovať svoj neopakovateľný život, boli čo najväčšie.

Koncepčný a metodologický prístup k výstavbe slovenského múzea ľudovej architektúry

JOZEF TURZO

Tri roky intenzívnej prípravnej práce na spracovávaní a zostavovaní východiskových podkladov vytvorili reálne podmienky pre započatie výstavby celoslovenského múzea ľudovej architektúry na vybratých stavebných pozemkoch. Pracovníci II. oddelenia práve v týchto dňoch robia prípravu pre postavenie dvoch objektov ľudovej architektúry spolu s drevenou montovanou chatou v južnej údolnej časti Jahodníckych hájov. Užívateľ poľnohospodárskej pôdy pred niekoľkými dňami dal písomný súhlas k vstupu na pozemok, čo sa preťahovalo dlhé mesiace. Za vyhovujúcich povetnostných podmienok vlastnými pracovníkmi a brigádnickou výpomocou bude postavená želiarska usadlosť č. 152 z Veličnej spolu so senníkom zo Zuberca ako prvé objekty z oravskej skupiny. Táto sa dobuduje v roku 1968 a bude obsahovať 6 kompletných usadlostí a 5 solitérov. Podľa nahlásenia objemu stavebných prác na rok 1968 firme Pamiatkostav v Žiline v júni t. r. sa táto zaviazala prestavať na oravskej skupine v budúcom roku 1 mil. Kčs. SNM v Martine počíta aj pre budúcnosť s tým, že väčšinu stavieb ľudovej architektúry získa dodavateľským spôsobom.

Vám všetkým sú známe spôsoby a formy ochrany ľudového staviteľstva a zhruba aj spôsob, ktorým chceme zachrániť v celoslovenskom národopisnom múzeu v prírode všetky druhy slovenského ľudového staviteľstva v typologickom výbere. Podľa zahraničnej praxe z konkrétnej výstavby i teoretického prístupu riešenia základných koncepčných problémov takýchto zariadení, museli sme určiť profil nášho pripravovaného múzea majúc na zreteli v prvom rade jeho účel v budúcnosti, ktorý je vedecko-výskumný a kultúrno-spoločenský. Podľa uzáverov medzinárodného sympózia o budovaní etnografických múzeí v prírode v Bukurešti (september 1967) je potrebné pri tvorbe koncepcie takejto stavby vychádzať z vlastných historicko-národných a kultúrnych podmienok, zo skutočného stavu ľudovej architektúry a zo skúmania jeho vývoja od historicky najstarších fáz po súčasnosť. Rozsah inžinierskych úprav, hospodársko-spoločenskej vybavenosti a pomocných zariadení musí napomáhať celkovému harmonickému výrazu múzea v prírode a prispievať v maximálnej účinnosti exponátov ľudových stavieb.

Prirodzenou požiadavkou národopisnej expozície je zachovanie pôvodnej vnútornej skladby domu a hospodárskeho dvora spolu so zariadením, ako aj demonštrovanie spoločenského vývoja vhodným výberom objektov.

Slovenské národopisné múzeum v prírode bude špeciálnym kultúrno-osvetovým a vedeckým zariadením. Jeho poslanie určuje historicko-muzeologický prístup k skúmaniu vývoja ľudovej architektúry a bývania v celej jej typologickej šírke, ako aj spôsob výstavby expozície ľudových stavieb. V múzeu budú dokumentované všetky základné druhy ľudových stavieb v typologickom výbere, zoskupené podľa možnosti v urbanistické celky, ktoré v základnom členení celého múzea vyjadria v materiáli dve územné zóny Slovenska — drevenú a hlinenú. Konceptia za určujúce hľadiská pre stanovenie architektonického typu uvažuje súbor kritérií, z ktorých určujúcim pre zaradenie býva jedno, alebo niektoré z nich. Za základné hľadiská pre určenie typu a zaradenie do výberu považujeme:

- a) kritérium historické
- b) účel a funkcia
- c) forma, materiál, stavebná technika, technológia a konštrukcia
- d) dispozícia a priestorová kompozícia
- e) kritérium umelecko-historické
- f) interiér a hospodársko-výrobné zariadenie
- g) kritérium historicko-spoločenské a hospodársko-sociálne.

Ľudová architektúra na Slovensku, kde sa križovali kultúry európskych národov, bola ovplyvňovaná starými stavebnými technikami: socha na južnom Slovensku, od 14. stor. stavebná kultúra mestskej nemeckej kolonizácie, od 17. stor. vplyv hromadnej valaskej kolonizácie a vplyv mestskej slohovej stavebnej kultúry. Tieto skutočnosti značne ovplyvnili stavebnú činnosť na našich dedinách, no podstatnou mierou však vystupuje prirodzená snaha dedinského a mestského ľudu formou dosiahnuť súlad priestoru, plochy a farebnej skladby. Potom tiež hospodársko-spoločenské príčiny, (sociálno-triedne vzťahy, veľkorodina) historicko-spoločenské a ekonomické zmeny (zrušenie nevoľníctva, zrušenie poddanstva, rozvoj techniky a triedna diferenciácia) prispeli k vytvoreniu oblastí typov a druhov stavieb s odlišnými znakmi.

Vzhľadom na to, že výskum ľudovej architektúry na Slovensku nie je dosiaľ ukončený, stanovie typov nie je možné definitívne uzatvárať. Územie Slovenska historicky charakterizujú menšie a väčšie územné oblasti, ktoré sa zobrali ako základná osnova pre rozdelenie a umiestnenie usadlostí a objektov ľudových stavieb do terénu múzea. V týchto historicky prirodzených celkoch sú zastúpené všetky architektonické typy a oblasti ich rozšírenia. Súčasná úroveň našich teoretických uzáverov (uzáverov IR a pracovníkov nášho ústavu) považuje tento problém za vyriešený. Na základe

doterajších publikovaných prác o ľudovom staviteľstve na Slovensku, poznatkov z výskumov a poznania skutočného stavu objektov v teréne bol urobený definitívny výber objektov. Približne za 15 rokov bude v priestoroch Jahodníckych hájov postavených cca 115 usadlostí a objektov z celého územia Slovenska, situovaných voľne alebo v skupinách. Výber sa riadil zásadou, že vzťah je viac ako jednotlivosť, tvar a skladba viac ako skladobné prvky, urbanistický útvar viac ako jednotlivý objekt, pričom každá lokalita sa hodnotila v dialektickej súvislosti a závislosti od historických, prírodných, hospodársko-spoločenských a kultúrnych podmienok prostredia v ktorom vznikla. V národopisnom múzeu v prírode sa umiestnia:

1. architektonické typy, niektoré varianty a unikátne solitéry.
2. základné druhy ľudových stavieb (obytné domy, hospodárske budovy, sakrálne stavby, ľudové výrobné, spoločenské stavby a iné).
3. kompletne hospodárske celky — usadlosti, no aj stavby bez hospodárskych objektov.
4. originály drevených objektov a rekonštrukcie už nejstávajúcich, no dokumentačne spracovaných drevených stavieb, čiastočné a úplné rekonštrukcie murovaných stavieb podľa presných plánov a za pomoci domácich odborníkov z pôvodných materiálov pôvodnými technologickými postupmi.

Medzi najnáročnejšie problémy „muzeálneho“ urbanizmu patria riešenia optimálne vyjadriť špecifické urbanistické typy slovenských dedín tak, aby bolo možné vyjadriť v skratke reálny obraz ulice alebo iný charakteristický sídelný útvar. Konceptia sa zamerala podľa úrovne výskumu a skutkového stavu objektov v teréne na vymedzený časový úsek, tj asi od druhej polovice 18. stor. po súčasnosť. Na základe poznávania ďalších historických prameňov sa počíta s dobudovaním múzea rekonštrukciami typov starších vývojových fáz, ktoré sa v konkrétnom materiáli nezachovali. Celá geografická skladba spomínaných regionov a subregionov bude rešpektovať tendencie ich rastu a vzájomného kompozičného spojenia, jednotlivé skupiny s ohľadom na geografickú situáciu budú umiestnené do konkrétneho a najlepšie vyhovujúceho terénu. Konceptia uvažuje 10 územných oblastí:

- I. čičmianska skupina.
- II. oblasť kopaničiarskeho osídlenia severozápadného Slovenska — skupina Podjavorníkov a Západných Beskýd.
- III. oblasť Oravy, Turca a Liptova s diferencovanými skupinami Oravy, Turca a Liptova.
- IV. oblasť Spiša s diferencovanými skupinami tatransko-magurskou, skupinou stredného Spiša a baníckou skupinou južného Spiša.
- V. oblasť východného Slovenska s diferencovanými skupinami šarišsko-východobeskydskou, poloninskou a zemplínsko-košickou.

- VI. oblasť Pohronia s diferencovanými skupinami: horehronskou, laznickou skupinou severného Gemera a stredoslovenskou baníckou skupinou.
- VII. južná oblasť stredného Slovenska s diferencovanými skupinami: gemerskou, novohradsko-hontianskou a tekovskou.
- VIII. podunajská oblasť.
- IX. oblasť Ponitria a Bielych Karpát s diferencovanými skupinami: hornonitranskou a skupinou Bielych Karpát.
- X. oblasť trnavskej nížiny, podhoria Malých Karpát a Záhoria s diferencovanými skupinami: trnavskou, malokarpatsko-vinohradníckou a skupinou Záhoria

Územné oblasti Slovenska vyjadrené regionmi a subregionmi ľudových stavieb sú veľmi dôležitým bodom v dispozičnej schéme pripravovaného zastavovacieho plánu celého múzea, no nie sú jeho jediným problémom. Dispozičný diagram smernej štúdie celého múzea je komplexom na seba naväzujúcich samostatných stavebných útvarov a jedným z nich je vlastná stavba — objekty ľudovej architektúry. Návrh zastavovacieho plánu pre celú stavbu uvažuje tieto ďalšie útvary: hospodársky dvor múzea, administratívno-osvetové zariadenie, nástupné prístory a vstupy, rekreačno-atraktívne zariadenie, inžinierska vybavenosť a v nej najdôležitejšie úseky: doprava, úprava vodného režimu, kultivácia existujúcej zelene a nová výsadba porastov. Územie Jahodníckych hájov spolu s dvoma údoliami a priestorom kde sa uvažuje hlavný vstup predstavuje územnú rozlohu cca 100 ha, pričom na súvislý lesný porast pripadá asi 49 ha. Táto plošná výmera svojou rozlohou zodpovedá požiadavkám pre zamýšľanú stavbu, i keď v období stavania rekonštrukcií murovaných objektov ľudovej architektúry bude potrebné ju rozšíriť smerom severným pričom v úvahu prichádzajú pozemky kde nie je orná pôda. Dĺžka pozemku (smer západ-východ) je 1.900 m, šírka 900 m V blízkosti nástupných priestorov a hlavného vstupu pri hlavnej komunikácii z mesta Martina smerom južným bude situovaná malá skupina Čičmian vo funkcii symbolu alebo pútača, ďalej skupina stavieb z Turca, ktorou začne dispozičná čiara predhliadky. Skupina Turca je umiestnená s ohľadom na domáce prostredie múzea v Martine do čela expozície a tým sa uplatňuje jej logická závislosť na skutočnej polohe múzea. V údolných častiach Hájov budú umiestnené skupiny Západných Beskýd, Podjavorníkov, Orava, Liptov, skupina tatransko-magurská a skupina stredného Spiša, banícka spišská skupina a skupiny východného Slovenska. Do nižších polôh sa postavia skupiny Pohronia, južnej časti stredného Slovenska, skupina Podunajska a ďalej na západ Ponitrie, Biele Karpáty, oblasť trnavskej nížiny a skupiny Malých Karpát a Záhoria.

Hospodársky dvor múzea bude umiestnený v lesnom poraste dostatočne vzdialený od nástupných priestorov a pomerne najbližšie k oblastiam budúcej výstavby. Jeho prevádzka bude rešpektovať následnosť pracovných procesov zpracovávaného materiálu a oddelovať dve prevádzky: zpracovanie dovezeného infikovaného materiálu a prípravu náhradných dielov zo zdravého materiálu. Okrem vlastných prevádzkových zariadení (sklady, dielne a konzerváreň) sa uvažujú laboratória, garáže, skleníky, prevádzková vstupná budova s bytmi a iné. Administratívno-osvetová prevádzka sa koncentruje do vstupného areálu a bude sa skladať asi z 3 objektov. Prvým je reprezentačná vstupná administratívna budova v prízemí s centrálnym vestibulom, reštauráciou, prednáškovou sieňou, rozsiahlymi výstavnými priestormi, predajňou, klubovými miestnosťami a hygienickým vybavením, na podlažiach s pracovňami, kancelármi, ateliermi a pod. V suteréne treba uvažovať sklady, garáže a iné. Výstavné priestory poskytnú možnosť usporiadať celotátne alebo celoslovenské výstavy súčasnej ľudovej umeleckej tvorby. Druhým objektom by mohla byť samostatná budova — bytovka s kompletným vybavením, tretím objektom depozitár múzea riešený halovým spôsobom ako viacpodlažný trojtrakt so suterénom a nákladným výťahom.

Hlavný vstup pre návštevy koncepcia uvažuje zo západnej strany areálu pri hlavnej výpadovej ceste z mesta. Bude mať viachektárovú rozlohu pre nástupy a parkovištia. Pri dimenzovaní parkovišťa sa bude vychádzať z predpokladanej ročnej kapacity návštevnosti počas plnej prevádzky múzea. Predpokladaná max. návštevnosť bude 200 osobných aut a 50 autobusov, predpokladaná ročná kapacita 30.000 osobných aut a asi 2500 autobusov. Výhľadove sa ukazuje v týchto priestoroch potreba hotelu s autocampingom. Z hlavnej budovy sa návštevníci dostanú krytým priestorom do miest nastupovania na hromadnú vnútromuzeálnu dopravu, ako aj na východiská pre pešiu prehliadku podľa názorného označenia na informatívnych pútačoch. Hromadná doprava uvažuje uzavreté alebo otvorené a kryté dopravné zariadenie, z ktorého bude možné sa dívať po celom obvode múzea s možnosťou zastávok na určitých bodoch, ktoré budú súčasne východiskovými miestami pre pešiu prehliadku v rámci jednotlivých územných regionov a subregionov. Komunikácie tvoria tri skupiny:

1. pre hromadnú dopravu návštev, hospodársku prepravu a pre peších s tvrdým bezprašným povrchom
2. pre peších a pre vnútromuzeálnu dopravu v rámci urbanistických skupín s pevným povrchom, urobeným z materiálu, ktorý bude zodpovedať prostrediu
3. chodníky s pevným povrchom.

Nákladnou investíciou bude vyriešenie vodného režimu, ktorý pre nedostatok vody v Hájoch uvažuje jej prívod pomocou gravitačného vodu-
vodu od obce Belá, alebo prečerpávaním z obce Zabokreky. Prvá alterna-
tíva je ekonomickejšia. Návrh úpravy vody však v prvom rade uvažuje
využiť prepád vody z vodojemu nad Hájami. Ide o množstvo vody, ktorá
preteká pod martinskou terasou ako malý potok. Prepád, ktorý je čiastočne
odvádzaný potrubím v zemi smerom k prameňu mädokýša sa vyvedie na
povrch a vytvorí potok i vodnú nádrž o ploche cca 1,5 ha. Voda bude
poháňať mechanizmy ľudových výrobní.

Hospodársky vstup do múzea je v trase existujúcej cesty na severnej
strane areálu Táto komunikácia priamo spojuje priestor hospodárskeho
dvora a hospodársky vstup. Existujúci vysoký ihličnatý porast zodpovedá
charakteru porastu severných oblastí Slovenska a teda väčšine objektov
zrubovej architektúry. Jeho z kultivovanie predpokladá ozdravenie pre-
hustených skupín, výsadbu listnatých stromov a vo vnútri regionov vý-
sadbu ovocných stromov a rôznych druhov porastov. Pre rast potrebnej
zelene pre skupiny murovaných stavieb sú vhodné pôdne a klimatické pod-
mienky.

K ďalšej vybavenosti múzea patria rekreačno-spoločenské zariadenia
akým bude prírodný amfiteáter — budúce dejisko martinských augustových
národopisných slávností a organizovaných programov, vyhliadková veža
s reštauráciou na najvyššom mieste areálu, predajne občerstvenia a pamiat-
kových predmetov (pre tento účel bude možné využiť niektoré ľudové stav-
by ako krčma z Oravy, vináreň vo vinnej búde), zavedenie tradičnej ľudovej
výroby spojenej s predajom výrobkov a napokon v lesnom masíve bude
možné zriadiť oboru, ktorá by bola podľa programu sprístupnená návšte-
vníkom.

Výrazom koncepcie celoslovenského národopisného múzea v prírode
je urbanistická štúdia, ktorú vypracovala Katedra teórie a dejín architek-
túry SVŠT v Bratislave na základe materiálov vypracovaných v našom
ústave Táto štúdia je prvým konkrétnym architektonicko-etnografickým
podkladom a i keď má charakter predprojektu, rieši buňkový diagram
zastavovacieho plánu všetkých stavebných útvarov vo vzájomnej náväz-
nosti a poskytuje materiál na zostavenie projektovej úlohy pre celú stavbu.
Pracovníci martinského múzea však nesúhlasia s predimenzovaním uvažo-
vaného areálu a považujú celkové riešenie za značne teoretické. Urbanis-
tická štúdia prejde schvaľovacím pokračovaním pričom predpokladáme, že
bude potrebné ju zásadne prepracovať. Pre názorné objasnenie poslúži
prehľad približného výpočtu plôch:

1. spodnú hranicu riešenia celého územia predstavuje územná rozloha
asi 100 ha max. výmeru, ktorú uvažuje urbanistická štúdia vyjadruje asi

180 ha, čo považujeme za predimenzované. Pri navrhovanej zástavbe všetkej vybavenosti, po odrátaní lesných porastov a iných užitočných plôch, pripadajú na 1 ha niecelé 2 objekty ľudovej architektúry. Podľa podobného prepočtu v celoštátnom múzeu ľudových stavieb v Sibiu (RLR) pripadajú na 1 ha 4 objekty čo sa považuje za únosné.

2. súvislý lesný porast pokrýva plochu cca 50 ha, štúdia uvažuje novo-výsadbou na ploche asi 20 ha.
3. skutočne využitá plocha regionmi ľudových stavieb (zastavaná plocha, hospodárske dvory, komunikácie vo vnútri navrhovaných regionov) je cca 20 ha. Tento údaj považujeme za reálny.
4. nástupné priestory, hospodársky dvor a plocha vody zaberajú cca 5,6 ha.
5. plocha pre inžiniersku vybavenosť — hlavne komunikácie mimo skupín objektov — cca 8,5 ha.
6. navrhovaná hlavná okružná komunikácia je dlhá asi 5 km, súčet dĺžok vedľajších komunikácií dĺžka asi 5 km.

Keďže plochu lesného porastu (55—60 ha) uvažujeme ako park, do ktorého sa v mnohých prípadoch budú osadzovať stavby, pomer voľnej parkovej plochy k zastavanej a využitej ploche je 3:1, vychádzajúc z celkovej rozlohy územia 100 ha. Tento ukazateľ je taktiež priaznivý.

Prípravné práce koncepčného, investičného a stavebného charakteru, ako aj rýchly zánik objektov v teréne ukazujú, že postup pri vypracovaní projektovej dokumentácie, ako aj vlastná výstavba sa budú zásadne odlišovať od súčasnej praxe. Tieto skutočnosti ako aj mnohé ďalšie spôsobia, že výstavba objektov ľudovej architektúry bude časovo predchádzať vypracovaniu projektovej dokumentácie pre inžiniersku a ostatnú vybavenosť. Výstavba ľudovej architektúry a všetkých ostatných zariadení sa uskutoční hlavne dodavateľským spôsobom, projekcia bude prebiehať po dvoch linkách: dodavateľskej a pomocou vlastnej projekčnej skupiny múzea. Po schválení urbanistickej štúdie a vypracovaní hlavnej investičnej úlohy, úvodný projekt pre celé múzeum vypracuje Stavoprojekt v Žiline. Tento bude východiskom pre etopovitost' ďalšej projektcie a podľa neho sa budú robiť technické projekty jednotlivých častí múzea. Zastavovací plán úvodného projektu bude záväzný pre projekčnú zložku múzea pokiaľ sa týka základného rozmiestnenia skupín i jednotlivých objektov a trás inžinierskych sietí. Aj keď výstavba objektov ľudového staviteľstva sa bude realizovať v predstihu pred výstavbou inžinierskej vybavenosti, zastavovací plán úvodného projektu vylúči urobenie zásadných chýb. Podľa skúseností z Rumunska (Sibiu, Kluž) takýto spôsob výstavby je efektívny a z časového hľadiska trvá pomerne krátku dobu. Tak v múzeu Transylvánie — v expozícii ľudovej

vých stavieb v Kluži je v areáli múzea postavených niekoľko ľudových výrobní na vodný pohon. Napriek tomu, že pre nedostatok finančných prostriedkov dosiaľ neurobili prívod vody, múzeum je sprístupnené verejnosti. Pracovníci tamojšieho múzea sa v prvom rade venovali dokumentácii a záchrane objektov.

Podľa našich plánov a teoretických úvah by do roku 1975 mala byť postavená väčšina objektov zrubovej a drevenej architektúry, musí sa však dodržať tempo znovuvýstavby v Hájoch, aké predpokladáme v r. 1968. Dodávateľom stavebných prác na vlastnú stavbu je Pamiatkostav v Žiline, dodávateľom ostatných stavebných prác bude pravdepodobne Váhostav (s touto firmou sme už nadviazali predbežné kontakty) a Pozemné stavby.

II. oddelenie martinského múzea poverené prípravou a realizáciou celej stavby sa skladá z vedecko-výskumného a technického úseku, ktoré úzko spolupracujú. K technickému úseku patrí hospodárska prevádzka, ktorá sa nachádza za budovou múzea a v nej pracuje niekoľko odborníkov-remeselníkov. Táto má charakter provizória a v budúcnosti sa počíta s jej demontovaním a prenesením do hospodárskeho dvora v Hájoch, kde sa podstatne rozšíri. Pred dvoma rokmi bol do Martina prevezený a znovupostavený prvý objekt — filagória s pivnicou zo Slov. Pravna, okr. Martin. Keďže išlo o stavbu záhradného charakteru, bola postavená v priestore botanickej záhrady za budovou múzea a na nej sa vyskúšal a overil celý cyklus technicko-dokumentačných a stavebných prác. Dnes sa v skladoch múzea nachádza 6 kompletných hospodárskych usadlostí a 5 solitérov, niektoré z nich sú pripravené pre okamžitú výstavbu. Jedná sa o tieto lokality: zrubová banícka usadlosť z Nižnej Boce, zrubová škola z Malej Frankovej, zrubová krčma z Oravskej Polhory, poľnohospodárska usadlosť z Brádna, Veličnej a mlynárska usadlosť z Kaľamenovej. Z niektorých stavieb — havarijných prípadov boli dovezené len stavebné prvky, z nich bola vypracovaná podrobná technická dokumentácia a v budúcnosti sa budú rekonštruovať. Jedná sa o poľnohospodársku usadlosť z Lipt. Sielnice, maloroľnícku usadlosť z Martoviec, pastiereň z Príbeliec a hasičskú vežu z Lakšárskej N. Vsi. V jednom zo spomínaných skladov je zriadená konzerváreň, kde sa stavebné diely a prvky konzervujú ponáraním do roztokov v kadiach. Podľa jednaní s dodávateľskou firmou, konzervácia, úprava stavebného materiálu a zpracovanie náhradných dielov ostane v náplni práce II. oddelenia, všetky ostatné druhy prác od rozoberania až po znovuvýstavbu zaistí dodávateľ za permanentného dozoru muzeálnych pracovníkov. Technický úsek II. oddelenia je po personálnej stránke dnes dostatočne vybavený, treba však rozšíriť technickú čatu aspoň o troch-štyroch pracovníkov. Do pracovnej náplne technického úseku patrí vypracovávanie architektonickej a technickej dokumentácie, investičná príprava, finančné odhady vybratých objektov

a vypracovávanie kúpno-predajných zmlúv, demontáž, prevoz a úprava dovezených objektov. Výskumný úsek je personálne nedostatočne vybavený a bude potrebné ho doplniť ďalšími pracovníkmi, čo sa pre ďalší plynulý chod práce v súčasnosti rieši. Do jeho náplne práce patrí spresňovanie výberu objektov, kompletovanie hospodárskych dvorov, interiérov a zpracovávanie etnografických charakteristík vybratých lokalít. K najzložitejším problémom patrí kompletovanie regiónov a subregionov, dobové zaradovanie jednotlivých stavieb a návrhy na odstránenie adaptačných zásahov na vybratých objektoch. Budúcnosť úspešnej výstavby celoslovenského národopisného múzea v prírode bude závislá od dobrej organizácie práce a dostatku finančných prostriedkov.

MATERIÁLY K NÁRODOPISNÉMU ATLASU

Výsledky dopisovatelské akce NSČ na druhém zasedání Organizačního komitétu pro Národopisný atlas Evropy

Dopisovatelská akce NSČ je nejen základní složkou přípravy Národopisného atlasu ČSSR, ale její výsledky mají i širší význam, a to v rámci Národopisného atlasu Evropy. Na prvním zasedání jeho Organizačního komitétu v Záhřebu, který se konal 8. — 10. II. 1966 z Záhřebu, bylo stanoveno, že mezi první témata NAE budou patřit otázky z oblasti výmlatu obilí a výročních ohňů. Účastníci byli pak v době přípravy na druhé zasedání komitétu, jež se uskutečnilo 12. — 14. III. 1968 v Bonnu, vyváni, aby zaslali vedení atlasu před zahájením konference mapy o geografickém rozšíření nářadí k mlácení obilí a o datech výročních ohňů ve svých zemích. Z toho důvodu jsme připravili v NSČ jednostránkový dotazník, zvláštní dotazník č. 3, jehož první tři otázky se týkaly mlácení, další dvě výročních ohňů. Během dvou měsíců jsme obdrželi 140 dotazníků (později ještě další), podle nichž autor této zprávy navrhl dvě mapy o mlatevním nářadí a jednu mapu o datech výročních ohňů s patřičnými komentáři v německé řeči, které byly odevzdány pak vedení Národopisného atlasu Evropy.

Protože náš časopis nemá možnost otisknout mapy, vynasnažíme se ve stručnosti podat jejich obsah i obsah komentářů k oběma otázkám. Vcelku třeba konstatovat, že v odpovědích našich dopisovatelů se sešel vzácný materiál, který přinesl cenné výsledky, v mnohém ohledu dokonce překvapující a zcela neznámé. Je třeba vysoce ocenit skutečnost, že v NSČ se koná tato práce za nejkrovnějších podmínek materiálních, s opravdovým nadšením a láskou.

Nejprve k otázce nářadí k mlácení obilí. Na začátku bude dobře podotknout, že české země tvoří v tomto ohledu, na rozdíl od Slovenska a mnoha jiných evropských zemí, poměrně jednolitě území, a to oblast dvojdílného cepu, která má jen určité formové rozrůznění. Zatímco ve starší době se používalo k mlácení většinou cepu s dvojím očepkem, pevným na bijáku a pohyblivým na držadle, jehož rozšíření je také nejobecnější u starších dokladů, později, zejména od 19. století, se ujal na rolnických hospodářstvích cep s pevným dřevěným nebo železným očkem na držadle, čímž se změnila i technika jeho držení. Očepky byly ve starší době jako řemení (svor) je spojující, kožené, jen někdy, a to převážně v mladší době, se užívalo očepku dřevěného, obyčejně z lísky vyrobeného

a upraveného podrobně jako očepek kožený, tedy otočného. Vedle těchto dvou forem (které jsme pojmenovali forma a) a d), respektive uvedené varianty formy a), existovaly ještě na půdě českých zemí tyto formy: b) cep s otočným očepekem na držadle a svorem procházejícím provrtaným bijákem; tato forma se vyskytuje u nás poměrně zřídka a zprávy o její existenci máme především z východní Moravy — totéž možno říci o další formě c), cepu s provrtaným bijákem a držákem. I když i tato forma převažuje na východní Moravě, nalézáme ji sporadicky také v některých jiných oblastech Čech a Moravy. Otázka cepů s provrtaným bijákem si zaslouží u nás podrobného studia — zdá se, že jde o starobylější formu, jak ji také označuje švédský badatel D. Trotzig; víme, že je rozšířena i na sousedním Slovensku, ale cepy východomoravské mají poměrně krátké spojení bijáku a držáku, což by mohlo poukazovat i na určitou dobovou formu, kromě toho se takových cepů používalo k speciálním druhům mlácení. Doufáme, že podrobnější dotazník o mlácení, který se v NSČ připravuje, a další terénní studium, kterým se zabývá na východní Moravě Dr. L. Kunz a Dr. J. Jančář, přinesou v budoucnosti potřebné výsledky k platnějším závěrům.

Pokud jde o formu d), o které již byla řeč, třeba konstatovat, že se v nové době rozšířila na celém území českých zemí. Souvisela, jak ukázali v poslední době polští badatelé, se snahami o zvýšení produktivity mlácení před nástupem mlátiček. Jde tedy více méně o formu časovou, která nemá nijaký vyhraněný vztah k určité oblasti.

Pokud jde o sám tvar držáku a bijáku, o materiál, kterého se k jejich výrobě používá, nejde v českých zemích o nějaké výrazné rozrůznění — ani o hranatém bijáku nelze mluvit jako o lokální záležitosti.

Z uvedeného vyplývá, že zatím k mapování forem dvojdílného cepu v českých zemích nemáme dostatek podrobných údajů, jejichž shromáždění bude spíše věcí vyčerpávajícího výzkumu, zejména na východní Moravě, pokud jde o existenci cepů s provrtaným bijákem.

Používání hole na mlácení obilí co hlavního nástroje, jako je tomu v některých evropských zemích, zejména alpských a středozemních, nepřichází v našich zemích v úvahu. Je pravda, že se holí u nás např. „klasňoval“ ječmen, k čemuž sloužilo držadlo cepu nebo zakřivená březová větev. Mlátily se tak cepy na stojato a vymláčené zrno sloužilo jako osivo. Ležící snopy se mlátily různými formami holí nebo roubíky pro příležitostnou potřebu, např. když se potřebovalo krmivo pro drůbež, když se dělala povřísla, mlátily tak domkáři klásky na poli atd. Z východní Moravy máme zprávy o používání pístu na prádlo k témuž účelu; poznamenávám jen, že i tento způsob mlácení byl rozšířen dříve v řadě evropských zemí. Kromě obilí se mlátil holí u nás také mák, hrách, čočka, luční kmín atd.

Ání v tomto případě by kartografování nepřineslo příliš zajímavého, podobně jako mapování otázky mlácení obilí přes určitý předmět, např. přes trám, přes oploteň, přes prkno, žebřík; určité omezené lokální rozšíření mělo u nás tzv. sudování, a to v Krkonoších ale i tu musím poznamenat, že tento způsob mlácení není nijak ojedinělý a je znám i z jiných evropských zemí. Také zde se bude jednat asi spíše o určitou dobovou lokalitu, a to možná s krátkou časovou tradicí.

Tolik tedy o formách cepů — z hlediska typů mlácení jsou ovšem Čechy s Moravou oblastí mlácení pouze cepem, a to, jak již řečeno, cepem dvojdílným.

Při kartografickém zpracování dotazníků však nám vznikly velmi pozoruhodné mapy, pokud jde o terminologii cepu.

Cep je všeslovanským termínem. Ale v češtině, slovinštině, v lužičtině a polštině se vyskytuje pro celý nástroj také označení *cepy*, jako plurale tantum od slova *cep*. Bylo by jistě záslužné zjistit přesný rozsah tohoto tvaru u Slovanů; skutečností je však, že tato forma dosud žije, jak jsme zjistili, velmi silně v lidovém slovníku, i když přesný územní rozsah dnes těžko zjistíme — je to však především Morava, alespoň podle výsledků naší dotazníkové akce. Zdá se také, že s touto formou souvisí označení bijáku jako *cep*, *cepíc*, jehož rozšíření lze již zcela dobře vymežit, jak možno vyčíst z mapy, kterou jsme pořídili pro zasedání v Bonnu. Termínu *cep* a odvozenin z něho, jako je *cepíc* na střední a jižní Moravě pro biják, se užívá dodnes po celé Moravě a v severovýchodních Čechách — pro úplnost třeba dodat, že termín *biják* je na uvedeném teritoriu také znám, ale přece jen jako termín novodobý, nedomácí. Z ostatního území máme pak doklad takového označení pro biják z pokraje bývalého českého osídlení v jižních Čechách, kde se také setkáváme s existencí názvu *cepy* pro celý nástroj.

Pro cepovou hůlku je na celém území označení *držák* nebo jeho formy, ale vedle toho jsou rolníkům známy jiné výrazy, které náležejí bezpochyby starší vrstvě — *cepovka*, *cepisko*, *cepiště* atd. Není bez významu, že zatímco tato označení jsou feminina a neutra, označení bijáku je vždy mužského rodu.

Nedávno zemřelý náš přední jazykovědec V. Machek vyslovil názor, že termín *cep* je postverbale z *čepiti*, *štěpiti*; ostatně už německý badatel E. Meyer — Lübke podle Bernekera poukázal na tento fakt. Ale jak ukazuje materiál našich dotazníků, je tato otázka asi poněkud složitější, bohužel chybí nám doposud systematicky shromážděný materiál z celého slovanského území. Domnívám se, že by systematický výzkum vedený v tomto směru mohl říci nakonec mnoho důležitého k historii vývoje samotného nářadí, jak tomu napovídá náš materiál. Významné slovo tu budou mít ovšem filologové, kteří se v poslední době těmito problémy u nás intenzivně zabývají.

Druhá mapa se týkala rozšíření názvů pro kožené části cepové hůlky a bijáku. V českých zemích se zcela jasně rýsují čtyři kompaktní oblasti. Na severovýchodní Moravě je rozšířen název *kapica*, *kapice*, podobně jako je tomu v sousedním Polsku i na střední, východní, jihovýchodní a jižní Moravě název *ohlav*, *ohlavek*, na západní Moravě, ve východních, severovýchodních a jihovýchodních Čechách výraz *očepek*, *vočepek* a od této oblasti na západ vládne termín *ošití*, *vošití*, *vošitka*. Je příznačné, že oblast posledního termínu zaujímá velikou část teritoria názvu *biják*, na území termínu *očepek* existují pro biják názvy oba (*biják*, *cep*, *cepíc*), naproti tomu oblast termínu *ohlav* souvisí s oblastí názvu *cep*, *cepíc* pro biják. Na území termínu *kapice* jsou zastoupeny oba názvy pro biják. Leč to jsou také otázky pro naše filology, a v určitém smyslu především pro ně, ač i z hlediska národopisného mají značný dosah.

Tyto předběžné výsledky naší dotazníkové akce ukazují, jak důležitý bude podrobný dotazník, který vyjde ke všem nejdůležitějším otázkám mláčením obilí v rámci agrárně-etnografická komise NSČ, a bude se týkat i celé techniky mláčení cepem, čištění a ukládání obilí tradičním způsobem. V každém případě byla tato zkouška pomocí malého dotazníku velmi důležitá a z metodického hlediska poučná.

Nyní k otázce a mapě v ý r o č n í c h o h ň ů . Zde jsme využili jednak výsledků dotazníku, který rozeslala r. 1964 dopisovatelům NSČ doc. dr. D. Stránská, ale jen v omezeném počtu, a našeho dotazníku, rozeslaného v lednu r. 1968 na všechny dopisovatele. Lze říci, že jsme byli překvapení výsledky odpovědí. Mapa sama má svou vnitřní logiku — ukazuje totiž výrazné oblasti, jejichž existence má pozoruhodné souvislosti. Vedle toho nám umožnila tato mapa opravit některé vžitě omyly, tradované v naší odborné literatuře, jak ještě uvidíme, a dala nám podnět k širší práci na toto téma, kterou hodláme v budoucnosti publikovat v Národopisném věstníku československém.

Lidová tradice zná v Čechách a na Moravě hlavní dvě data výročních ohňů: 1) ohně v předvečer 1. máje (noc filipojakubská), 2) ohně svatojanské. Vedle toho se pálily, zejména v době první republiky, památné ohně na počest Mistra Jana Husa, o nichž se v následujícím textu také krátce zmíníme. Další ohně měly v lidové tradici jen malý význam a ohlas.

Jak mapa ukazuje, na veliké většině starého českého sídelního území v Čechách a na Moravě se pálily ohně 30. dubna. Průběh zvyku byl podobný, jako v sousedních zemích, zejména německých. Na vrchu za vesnicí se navršila hranice ze dříví a všech možných dřevěných věcí, hlavně sou-

částek starého opotřebovaného zemědělského nářadí, velmi často např. kol (ne snad z důvodu solárního kultu, ale protože byly od kolomaze a prudce hořely), a ometených košťat, která se často namazala ještě kolomazí, opletla slámou, koudelí nebo loučemi a zapálená se pak vyhazovala do vzduchu; zbytky ohořelých košťat se pak zapichovaly do polí, nejčastěji do řepného, zelného nebo do lniště, mnohdy také do záhonů okurek. V severovýchodních Čechách bylo zvykem v určité oblasti pálit kromě toho ostříhaný hloh. V nové době se na mnohých místech setkáváme s pálením starých pneumatik místo kol. Oheň, podobně jako skákání přes něj a i další zvyklosti byly ochranou před škodlivými silami, které se během doby personifikovaly v čarodějnice — proto i název zvyku „pálit čarodějnice“. V poslední době se ovšem stal zvyk již jen pouhou zábavou, atraktivní záležitostí. Obrana před zlými silami se vyjadřovala v minulých dobách ještě řadou jiných zvyků a pověr — velmi rozšířeno bylo u nás např. zapichování zelených větviček nebo trní před dům nebo stáj, k témuž účelu se pokládaly na tato místa drny, pohazoval se písek, střílelo se atd. Naše národopisná literatura bohatě dokumentuje tyto zvyky a proto není se třeba o nich dále šířit.

Zvyk začal mizet na mnohých místech již před první světovou válkou, někde však přetrval až do dnešní doby, i když s jinou funkcí. V současné době se např. zapalují v podvečer 1. máje malé ohničky nebo konzervy naplněné různými hořlavinami.

Rozsáhlé a kompaktní území pálení ohňů na den 30. dubna, které zabírá celé Čechy a západní Moravu svědčí o tom, že nejde o mladý zvyk, naopak. Čeněk Zíbrt píše ve svém díle, dodnes stále základním, „Staročeské obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní“ (Praha 1889, str. 102), že ohně v předvečer filipojakubský nejsou doloženy ve starých českých písemných pramenech a proto nejsou domácího původu, ale jeho dedukce není přesvědčivá, i když sama otázka původu je v takovém případě vždy hodně problematická. Na každý pád nemusí být ještě zmínka ve starých písemných pramenech vždy rozhodující, i když sama může hodně říci. Přesvědčíme se však, že existence podobné zmínky, ne dost prověřená, může badatele naopak zavádět, může ho vést ke klamným závěrům. To se týká právě ohňů svatojánských

Z mapy, kterou jsme pořídili, vysvítá, že se svatojánské ohně konaly jen na okraji českého etnika v Čechách, zatímco u bývalého německého obyvatelstva byly typickými projevy slunovratu. Nejhlouběji do českého sídelního území pronikly na Rokycansko. Byly však známy na východní Moravě, zejména na Valašsku a Těšínsku, jak nám vyplynulo ze zasláných odpovědí na dotazník, zatímco na Slovácku se připomněly jen ve dvou případech.

Při kritickém čtení národopisných pramenů shledáváme tutéž situaci např. v knize O. Frh. von Reinsberga — Düringsfelda, Festkalender aus Böhmen, Praha 1861, str. 307 atd. Zato staročeské písemné památky které připomíná Č Zíbrt (cit. dílo; dále Lidové zábavy obyčeje a pověry na den sv. Jana Křtitele, Český lid XXVII, 1927, str. 354—374; XXVIII, 1928, str. 70—90) nejsou po důkladném prozkoumání nižádným důkazem rozšíření svatojánských ohňů na starém sídelním území v Čechách.

Názor, že svatojánská ohně nebyly známy dříve na území Čech potvrzuje také výzkumy, které prováděla v poslední době Dr. I. Heroldová u českých národnostních menšin v zahraničí. Tak např. jmenovaná pracovnice zjistila, že čeští imigranti ve Volyni neznali vůbec svatojánské ohně a byli pouhými diváky při podobných zvycích ukrajinského obyvatelstva. V Jugoslávii znali čeští kolonisté jen pálení čarodějnic před 1. květnem, zatímco svatojánské ohně jim byly zcela neznámy.

Bývalé německé obyvatelstvo na území Čech a Moravy naopak slavilo tyto ohně velmi intenzivně. O tom konečně svědčí i národopisná literatura a odpovědi dopisovatelů z pohraničních oblastí. Ti píší, že v podvečer svátku Jana Křtitele plály ohně směrem k zemským hranicím, zatímco o čtrnáct dní později, na svátek Jana Husa, hořely směrem do vnitrozemí. Sám tuto situaci znám podrobně ze Šumavy a jižních Čech.

O průběhu svatojánských ohňů se tu nechci zbytečně šířit, protože se podobá skoro úplně zvyku pálení čarodějnic 30. dubna. Nicméně se v svatojánský podvečer konaly některé jiné zvyky a existovaly pověry, které se úzce přimykaly k podobným zvykům jiných slovanských národů (viz Č. Zíbrt, cit. dílo; L. Niederle Život starých Slovanů, III, 1, Praha; J. Soukup, Praha, Český lid, XIII, 1905, str. 385—388; týž, Kupadla v Čechách, tamtéž, XIII, 1904, str. 433—444 atd.) nebo vykazují lokální shody a spojitosti s některými zvyky a pověrami sousedního německého lidu (viz např. M. J. Pulec, Svatojánská postýlka, Český lid, LIV, 1967, str. 77—90, kde je uveden bohatý soupis literatury).

Než přejdu k dalšímu, zmíním se krátce o ohních, vážících se k svátku Mistra Jana Husa. Oslavy velkého českého reformátora začaly se šířit v lidových vrstvách v 60. letech minulého století; bohužel však o novodobé tradici husovské máme jen málo zmínek v odborné literatuře, ba ani poslední systematické zpracování husitské tradice od historika F. Kavky přináší o tom jen málo. Oficiálním svátkem se stalo výročí Husovy smrti až v první republice, a to v souvislosti s duchovními a sociálními tendencemi nového státu, se vznikem nových evangelických církví, zejména česko-bratrské a československé. „Pálení Husa“, jak se tehdy říkalo, spojovalo se s průvody, přednáškami a zpěvem písní a mělo upomínat na upálení Jana Husa v Kostnici. Byla to tedy památná oslava, která svým obsahem

měla málo společného s tradičními výročními ohni. A přece měla k nim určitý vztah. Ten spočíval v krátkém časovém intervalu mezi svatojánským ohněm, v Čechách, i v tom smyslu, že slavení slunovratu tímto způsobem se stalo národním zvykem Němců, zatímco oheň na počest Mistra Jana Husa byl českým národním svátkem, jehož obsah byl blízký všem vrstvám národa, nejen protestantům, ale i bezvěrcům, ba dokonce katolíkům, nejen měšťanským vrstvám, ale i dělnickým.

Vraťme se však zase k tradičním výročním ohňům. Na naší mapě je území, a sice na střední, jižní a jihovýchodní Moravě, odkud jsme obdrželi o výročních ohních jen negativní odpovědi; jen na Slovácku, jak jsme již podotkli, byly ve dvou případech zmínky o svatojánských ohních; v národopisné literatuře máme ze Slovácka podobné zmínky také (viz např. L. Niederle a K. Chotek, Zvyky výroční, Moravské Slovensko, II, Praha 1922, str. 780). Svatojánské ohně se pálily konečně i na sousedním Valašsku a na Slovensku, jak tomu je podnes. Proč došlo k jejich vymírání, podobně jako v případě dalších uvedených oblastí, nevíme zatím nic přesnějšího, snad tu mohla hrát úlohu hospodářská situace, církve, vliv sousedství jinárodního, ale osvětlit řádně tuto věc, znamená ji podrobně zkoumat v terénu samém.

Na závěr bych chtěl shrnout ještě jednou vcelku výsledky kartografického znázornění tradičních výročních ohňů v českých zemích podle odpovědí dopisovatelů NSČ na naše dotazníky: V Čechách souvisela hranice tradičních výročních ohňů, až na určité výjimky, s bývalými národnostními hranicemi. Třeba vyjasnit ještě situaci na severozápadě a severu Čech, kde dopisovatelská práce je na nízkém stupni a proto postrádáme přesnějších dat. Západní Morava tvoří s Čechami kompaktní území ohňů konaných 30. dubna a opakuje se i v tomto případě kulturně-geografická situace, jaká je příznačná pro řadu jiných národopisných jevů nebo rozšíření jejich forem, zatímco východní Morava souvisí zcela evidentně se sousedním Slovenskem.

Jaroslav Kramařík

Rozporka a váha v českých zemích

(Podle dotazníku NSČ)

Jedna z otázek zvláštního dotazníku č. 2 o starých formách zemědělství, které Národopisná společnost československá při ČSAV vydává čas od času k účelům etnografickým, a to především pro přípravu Národopisného atlasu ČSSSR, byla otázka na rozporku a váhu. Dotazník č. 2 se týkal ještě některých dalších otázek tradičního způsobu transportu — dotazy pod č. 2 byly zaměřeny k formám vozu, otázky pod č. 3 se týkaly saní a otázky pod č. 4 dvojkolových kár. Byla volena forma jednostránkového dotazníku (stejně tak pro předcházející a následující dotazník), jež se velmi osvědčila pro svoji stručnost, i když dopisovatelé namnoze zaslali cenné přílohy, opatřené kresbami a v některých případech i fotografiemi. Protože jde o materiál cenný a často neznámý, budeme jej postupně v našem Věstníku publikovat, i když v kratší formě, jakou je rozsah časopisu vázán. Chceme tak splatit dluh našim dopisovatelům, kteří konají svoji práci zdarma, aby se obeznámili s výsledky své obětavé a záslužné činnosti.

Dotazník č. 2 byl rozeslán na podzim r. 1967 a v poměrně krátké době, asi během dvou měsíců (k 1. III. 1968), se sešlo v NSČ okolo 180 vyplněných dotazníků, většinou velmi dobře zodpověděných, ba někdy vyčerpávajících. To proto, že hlavní kádr dopisovatelů pochází přímo z vrstev rolnických či obyvatel vesnice, kteří si obstarávají případně svoje údaje od vhodných informátorů, takže tyto jsou téměř ve všech případech naprosto spolehlivé a místní. Přesto, že forma dotazníků se musela omezit z důvodů finančních na zcela jednoduchou, byla v mnohém postačující — i volba otázek byla prostá a zaměřena především na objasnění nejdůležitějších problémů.

Otázka rozporky a váhy by se mohla zdát nezasvěcenému velmi minuciosní. A přece tato část našeho tradičního potahu má svou zvláštní historii, která znamenala mnoho pro vývoj transportu v dějinách lidstva, zemědělství a ekonomiky. Váha, rozporka, postraňky atd. jsou znaky novodobého potahu, který byl značným pokrokem proti staršímu párovému zápřehu tahounů do jařma. Zavedení těchto složek bylo umožněno užíváním chomoutu, šlí a dalších forem hlavového zápřahu pro jeden kus dobytka, zvláště equidů. Naopak ustrojení novodobého zápřahu mělo vliv opět na

uzpůsobení párového jařma pro skot — tak vznikly jařmičky či krumpolce, kliky atd., jak se těmito novým formám jařmového zápřahu pro jeden kus skotu u nás říkalo. Nakonec se zapřahal jeden kus skotu i do chomoutku, tj. koňského chomoutu, přizpůsobeného fyziologickým zvláštnostem skotu. Stejně tak náročný jařmový zápřah se změnil vlivem novodobého zápřahu do rozporky v zápřah čelní. Lze říci, že přechod od párového jařmového zápřahu, který se v našem státě udržel až do 20. století na východní Moravě a dodnes na Slovensku, byl skutečnou revolucí, jejíž počátky spadají již do evropského středověku a souvisel s pokrokem v zemědělství, zejména se zavedením těžkého záhonového pluhu, v pozdějších stoletích s pěstováním brambor atd.

Nechci na tomto místě rozvádět do široka celou tuto složitou problematiku, jíž jsem se zabýval v odborném tisku na jiném místě. Připomeňme si však několik historických údajů, týkajících se našeho tématu. Se zápřahem jednoho kusu zvířete se setkáváme poprvé v Číně. Chomout vznikl beze vší pochyby ve Střední Asii a odtud se pak šířilo jeho užívání na západ. V samotné Evropě spadají počátky takového tahu do ranného středověku, rozšíření kompletního novodobého zápřahu asi do 12. století, kdy nastávají převraty v evropském transportu pod vlivem vývoje celého tehdejšího hospodářství. Francouzský učenec Lefebvre des Noëttes, který rozlišil právě jařmový zápřah o novodobý zápřah, jako dva tažní principy, spojoval tyto změny i se zánikem otroctví, protože se ušetřilo mnoho tažné síly, ale jeho názor se později ukázal jako přehnaný, jako příliš smělá dedukce.

V archeologickém materiálu se ovšem doklady dřevěných částí novodobého zápřahu nedochovaly, protože byly ve starší době zcela dřevěné, jako konečně donedávna, jak také uvidíme. Zato v našich středověkých vyobrazeních se setkáváme s rozporkou, a to již ve 14. století, např. ve Velislavově bibli, a potom v dalších iluminovaných pramenech. Zajímavé je, že v nejstarších iluminacích se objevuje jen jeden bidélec, tedy jedna rozporka či váha pro dvojspřeží, podobně jako je tomu také v soudobých německých dokladech. Německý badatel Freudenberg si v nedávné době povšiml tohoto pozoruhodného zjevu a napsal o něm delší studii, která má v sobě však hodně hypotetického, pokud jde o historii váhy a rozporky v Evropě. Na jeho práci jsem reagoval kratším článkem, ve kterém jsem poukázal na podobný materiál z českého středověku, ale podobně jako německý autor jsem musel konstatovat, že materiálu je zatím málo, abychom mohli vyslovit nějaké platnější závěry, co se týká středověku. Ačkoliv během doby jsem objevil další starší doklady o rozšíření novodobého zápřahu, které v mnohém svědčí proti některým Freudenbergovým závěrům, zejména proti domněnce, že pro slovanskou lidovou kulturu není váha a rozporka typickou, nemínil jsem argumentovat po-

měrně málo četným materiálem. Je ovšem skutečností, že rozporka a váha byla poměrně brzo známá západním Slovanům, zvláště na území českých zemí, a sice nedlouho po výskytu v pramenech německých. Kromě toho však i východoslovanský materiál jasně ukazuje, že novodobý zápřah je tu odedávna znám, ovšem v poněkud zvláštní formě, kdy postraňky zastupují vlastně ojnice, tj. postranní tyče. Ale tyto složitější problémy, které nutno řešit společně s vývojem tažených předmětů, nemohu zde nikterak probírat, protože řešení tak složité otázky si vyžádá ještě delší doby. Sám národopisný materiál, tj. materiál, který se dochoval do dnešní doby na venkově, v muzeích nebo v paměti lidu také nestačí, nicméně je velkým pomocníkem pro rekonstrukci dějin zápřahu. V každém případě přináší totiž důležitá fakta, která nemůžeme žádným způsobem vyčíst z pouhých písemných zpráv, ba ani staršího obrazového materiálu, protože tyto prameny jsou kusé, nebo v druhém případě schematické.

Dejme však slovo již našim dopisovatelům, respektive odpovědím, které nám zaslali.

Z hlediska kartografického je zajímavé geografické rozšíření názvů, na jedné straně *rozporka*, případně *rozpůrka*, *rozpora*, na druhé straně *běrco*, *brdco*, *brdce*, *brdečko*, *brdičko*, *brdýčko* — mapa, kterou jsme podle našeho materiálu sestrojili, odpovídá výsledkům bádání našich filologů. Název *rozporka* je rozšířen po celých Čechách, až na menší území v severovýchodních Čechách, a na jihozápadní Moravě. S názvem *brdičko* a *brdýčko* se setkáváme na Královéhradecku a na Rychnovsku a jihozápadním směrem od Česko-Třebovska k Olomouci, na jižní, jihovýchodní a střední Moravě se používá názvu *brdce* či *brdečko*, zatímco na Valašsku a Těšínsku *brco*, *brdco*. Toto rozdělení na dvě hlavní jmenované skupiny odpovídá i bipartici názvů v jiných oblastech tradičního zemědělství; kryje se např. s rozdělením v názvosloví *cepu*, jak o tom podáváme zprávu, a to v souvislosti s dotazníkem č. 3.

Domnívám se, že tato zjištění terminologická budou při větším počtu map velmi důležitá z hlediska kulturně-historického vývoje českých zemí. Ale zatím nepředbíhejme. Možno konstatovat, že název *brco*, *brdco* a příslušná deminutiva z těchto názvů odvozená lze pokládat za staré termíny, mající obecnější význam a označující prostě dřevěnou lištu, trámek či hůlku. Je-li *brco* a *brdco* památkou na dlouhou rozporku a deminutiva vyjadřují existenci již krátkých mladších rozporek, jakých se používalo později a dodnes, říci nemůžeme. Naproti tomu název *rozporka* se zdá být již novějším, specialisovaným výrazem, pro určitou součást potažního zařízení; s tímto názvem se setkáváme již jen v jednom případě — jde o krátký dřevец, který užívali řezníci při zavěšení zabitého prasete. První doklad tohoto názvu nalézáme u známého slovníkáře 14. století Klareta a je syno-

nymem pro latinské *duellum*, jež však znamená pravidelně ve středověké latině souboj. Zdá se, že termín rozporka je bezpochyby původní a že Klaret tak jako v jiných případech si latinský termín vytvořil sám podle smyslu českého slova. Značí to, že už před Klaretem, tedy v době před druhou polovinou 14. století, název rozporka v lidu žil a znamenal v podstatě to, co dnes. Pak tedy sama věc nebyla našim předkům známa o mnoho později než německým sousedům. Pravda je ovšem, že u Poláků se nazývá rozporka *orczyk*, u Lužických Srbů *wórcík*, což je odvozeno od německého *Ortscheit*, výrazu, který má podobný obsah jako naše rozporka. Je ovšem otázka, zda podobný německý výraz, jak je naše brdco, nebyl dříve u Poláků a Lužičanů také znám, alespoň na Slovensku se vyskytuje, ale také tato otázka je příliš složitá a patří spíše do oblasti jazykovědy.

Další otázka se týkala tvaru rozporky — byla-li rozporka rovná či prohnutá. Odpovědi nezodpověděly prostě tuto otázku, ale přinesly řadu dalších důležitých údajů. Proč otázka na tvar rozporky? Na starších vyobrazeních totiž se velmi často setkáváme s prohnutou rozporkou i váhou, to znamená se středem dozadu mírně vyhnutým. Sama tloušťka dřeva vykazuje ovšem nerovnost, která je dána požadavky tahu — střed je vždy silnější a ke koncům se rozporka zužuje, ať už jde o rovnou či prohnutou.

Jaké jsou výsledky odpovědí. Lze je rozdělit do několika skupin.

1. Byl podstatný rozdíl mezi rozporkami k tahu těžkého vozu nebo zemědělského nářadí a lehkým povozem. Z odpovědí jednoznačně vyplývá, že u lehkého povozu byly rozporky prohnuté, což má význam i pro historii rozporky, zatímco v prvním případě se používalo rozporek rovných či rovnějších. Prohnutí u bryček a kočárů souviselo i s jejich větší pohyblivostí, tedy snadnější regulací. Daleko méně odpovědí se zmiňuje o výhodě prohnuté rozporky, pokud jde o otočnost, u zemědělského nářadí (oradel, bran) proti selskému vozu.

2. Prohnuté rozporky se připomínají jako charakteristické pro horské kraje (i zde může hrát úlohu lehčí nosnost). Někdy se udává, že tam k tomu byly vhodné samorosty. Tak např. z Blešna na Královéhradecku máme zprávu, že sem přišly prohnuté rozporky z Orlických hor, v podobném smyslu mluví informátor z Valdova u Nové Paky či z Valašských Klobouk. Ojediněle se píše, že se prohnuté rozporky užívaly při nákladech těžších (Praskačka).

3. Jako prohnuté sloužily rozporky přípřežní (Všeruby u Domažlic).

4. Někteří informátoři nám sdělili, že při volbě rovných či prohnutých rozporek hrála úlohu individuální záliba rolníků, nebo dřevo, které bylo po ruce. Informátor z Bílého Újezda sděluje, že tahem se brdce samy časem prohuly a postupem doby v souvislosti s vysýcháním dřeva už zůstaly

ohnuté. To je ovšem již zahnutí sekundární, které z našeho hlediska nemá podstatného významu.

5. Z jižních Čech máme zprávy, že tam byly rozporky ohnuté dozadu, což může být určitou zvláštní lokalitou.

Pokud jde o názor na stáří rovných a prohnutých rozporek, informují nás odpovědi takto:

1. Za starší se pokládají ve veliké většině případů rozporky prohnuté. Někteří dopisovatelé udávají i léta, kdy došlo k změně z prohnuté rozporky v rovnou. Tak např. z Okrouhlé u Boskovic máme zprávu, že k této změně došlo v letech 1850—1870, velmi často se mluví o tom, že v dřívějších dobách byly rovné i prohnuté, ale prohnuté pak během doby vymizely.

2. Tato změna se vykládá různě. Někdy se udává jako důvod větší nosnost vozů nebo váha jiných tažných předmětů, o tom píše i známý vlastivědný pracovník V. Broukal ze Žarošic, svým zaměstnáním kolář. Jindy se však udává, že prohnuté rozporky uměl dělat jen kolář.

3. Jako důležitý činitel změny se ukazuje kování rozporky. Nekované rozporky ve starší době byly zpravidla prohnuté, a to ve dvojí úpravě. Buď byly opatřeny na koncích zářezy několik cm od krajů na zachycení postražků, nebo otvorem na koncích. V prvním případě byly na krajích výčnělky a střed zesílen a okován cuchtou.

Zdá se, že kování rozporky mělo pro její vývoj základní význam. Rozporka se kovala jednak uprostřed, jednak na krajích. Pro těžké náklady byla rozporka vystužena ještě plechem, tzv. *pantem*, který končival někdy až u prostředního kování. Název *cuchta* pochází z německého *Zucht*; tento výraz též označoval někdy kruh při spojení váhy s rozporkou. Místo tohoto termínu se používalo na severní Moravě a ve Slezsku též názvu *šlifa* (*prostřední šlifa*, *krajní šlifa*). Cuchta tedy obalovala střed rozporky a byl na ní kroužek pro upevnění na váhu, zvaný někdy *obrtlík* (Domažlicko). Okované cuchtou byly dále, jak již řečeno, konce rozporky, zejména byly-li řetězové postražky; v tom případě byly na konci rozporky háčky, do kterých se zapínala oka řetězu, podobně tomu bylo i u provazových postražků, končících železným kroužkem. Jindy bylo na krajních cuchtách několik článků řetězu, zakončených železným *roubíčkem* (západní Čechy), kterému se říkalo také *róbl*, *róblík* (již. a stř. Morava), *vobourlík* (záp. Morava) nebo *zaroubičí* (Jičínsko, Královéhradecko). Pro články se používalo někdy výrazu *dělánky* (Dětkonice u Prostějova) nebo *preclík*. Roubíček se zapojoval do oka postražků — tohoto druhu spojení se používalo hlavně při polních pracích, aby se při otáčení nevypínaly rozporky z kroužku na postražcích.

Pro zajímavost uvádím části některých odpovědí. Tak F. Kojecký z Kurovic na Kroměřížsku píše — výhodou řetězových postražků bylo, že se

mohly snadněji zkrátit nebo prodloužit, přičemž se dbalo, aby vnitřní byl o 1—2 oka kratší. Přednost provazových postraňků spočívala pak v tom, že se daly přeřezat, např. když tahoun zapadl v bažině a začal se válet. V. Matoušek z Rožmitálu udává: „Když byly postraňky provazové, navlékala se jejich oka přímo na rozporku. Ta měla na konci zářez nebo mělký hák na zachycení oka. Když se zaváděly postraňky řetízkové nebo provazové s železným okem, dělalo železné oko rozporky a ta na tom místě praskala. Pak se zavedly cuchty s roubíčkem“

Délka rozporek se pohybovala okolo 75—80 cm, někdy dosahovala až 90 cm. Informátoři udávají také délku 30 coulů, což by odpovídalo 78 cm. Rozporky pro koně byly nejdelsí, pro vošské potahy stejné nebo o 5 cm kratší, rozporky pro krávy se někdy dělaly jen 60 cm dlouhé. Uprostřed bývaly asi 10 cm silné, na krajích zpravidla 5—6 cm.

Výroba rozporky nebyla tak náročným výkonem, aby si ji nemohli pořídit rolníci vlastními silami. Náležela ovšem k příslušenství vozu nebo jiného taženého předmětu, a tak ji zpravidla vyráběl kolář. Kování na rozporce ovšem musel obstarat vždy kovář; při zlámání rozporky se kování zpravidla přendávalo, přičemž se někdy nahřívало v kuchyňské plotně.

Jako materiál k výrobě rozporky sloužilo obyčejně tvrdé dřevo — dub (dubová větev), buk, jasan, jilm, ale i akát nebo habr, ba dokonce se rozporka dělala z jakéhokoliv rovného dřeva. Rovnější se vyráběly ze čtvrtí, rozporky z mladých dubů byly ohebné.

Zmíníme se ještě krátce o váze. Po stránce terminologické nevykazuje tato část potahového zařízení oné zajímavosti jako rozporka. Všechny výrazy na její označení jsou odvozeny ze základu váha. Nejčastěji se vyskytuje v českých zemích tvar *váhy*, a to ve středních Čechách, na severovýchodě Čech a na západní Moravě, *váha* v jižních Čechách, *váh* na Chodsku, *váhadlo* na východní Moravě; široké území rozšíření vykazuje forma *vážisko*, a to na střední a východní Moravě a *važiště* — v jižních, jihovýchodních a v západních Čechách. Znovu jen opakuji, že rozšíření uvedených forem nemá pro národopis celkem velkého významu, a proto jsme se o ně zajímali celkem jen zběžně.

Váha neprodělala takový vývoj jako rozporka a není proto u ní také takových formových zvláštností. Starší vyobrazení nám představují váhu sice prohnutou, podobně jako tomu bylo u starších rozporek, ale recentních dokladů podobných vah nemáme, jen u některých lehčích povozů.

Váha bývala asi 120—130 cm dlouhá, v coulech se obyčejně udává číslo 46, uprostřed je zesílena a opatřena cuchtou s dírou pro svořeň do vozu a křuhem. Na cuchtě byly dole tři otvory, které regulovaly tah tak, že silnější zvířata byla připrahána ke kratší straně; byla-li stejně silná,

používalo se středního otvoru. Na obou koncích byly váhy kovány a opatřeny háčkem na zavěšení rozporky. Prostřední cuchta se obvykle ještě zpevňovala železným páskem, který pod cuchtou přesahoval na konec vah.

Když se jezdilo jen s jedním tahounem, bylo třeba upevnit váhu na jednom, a to na volném rameni, aby tak tah působil na obě ramena. K tomu sloužila tzv. *půlváha*, která byla s vozem spojena *svorníkem* a připojena řetězem k nápravě nebo kovovým stužidlem, které drželo volné rameno váhy v normální poloze, rovnoběžné s oplenem (podvozkem). Půlváha byla na jednom konci okovaná a na kování byl háček pro rozporku, na druhém pak řetězek nebo ono táhlo, připevněné k přední nápravě vozu. Půlváha se nazývala také *půlvážkou*, *poloviční váhou*, na Budějovicku se jí říkalo *kluk*.

Půlváha se používala také při připřahání třetího tahouna za oj.

Různé úpravy tažného zařízení, váhy a rozporky bývaly, když tahala zvířata za sebou, např. v kopcovitém terénu nebo za mokra, ale tato otázka si zaslouží ještě zvláštního podrobného studia, v některých krajích s ohledem ve spojitosti s tradicemi jařmového záprahu, zvláštní úpravy vyžadoval záprah třech tahounů atd.

Naše poměrně stručná zpráva se týkala jedné dílčí otázky o rozporce a váze. Ukázalo se, že starší tradice prohnutých rozporek je u nás dobře známa v recentním materiálu a že při dalším studiu může říci mnoho zajímavého pro další problémy transportu, jimž se budeme věnovat v dalších číslech, protože materiál o rolnických vozech a dalších tažených nástrojích zemědělského hospodářství, který nám poskytl dotazník č. 2 a částečně ještě dotazník č. 1 nejen doplňuje starší poznatky, ale otevírá řadu nových problémů. Dotazy na typy a formy lidového transportu jsou velmi důležité, nejen pro objasnění této důležité stránky hospodářství našeho lidu v minulosti, ale i proto, že chybí muzeální doklady a odborná literatura je v tomto případě chudá.

Nakonec jednu zcela osobní poznámku. Autor tohoto příspěvku sám kdysi poznal prakticky záprah a „stavěl“ různé druhy vozů. Přesto našel v odpovědích dotazníků mnoho nového a dovedl ocenit každý jednotlivý údaj našich dopisovatelů. Jim patří především jeho veliký dík, zejména za vnitřní hluboký zájem o tento druh práce, kterou NSČ bude dále rozvíjet, za včasnou zasluku dotazníků a za vskutku vyčerpávající odpovědi.

Jaroslav Kramařík

PŘÍSPĚVKY DOPISOVATELŮ

Čižba na Brněnsku

ROSTISLAV VERMOUZEK

Pročítáme-li ve starých listinách, zemských deskách nebo jiných záznamech zápisy o převodech šlechtických majetků, zjistíme, že se statky prodávaly nebo postupovaly novému majiteli se všemi nemovitostmi, s mezemí, pastvišti, vodami stojatými i tekutými, s lidmi osedlými nebo neosedlými a se všemi právy, to jest s rybolovy, hony, lovy, čižbami a čižbištěmi.

Jak je z výčtu patrné, osobovali si feudálové právo na všechna lovná zvířata a stará čeština rozlišovala způsob, jak se jich člověk zmocňoval. Ryby lovili lidé od pradávna a slovo „rybolov“ neztratilo svůj původní význam ani dnes. Význam slov „lov“ a „hon“ v nové češtině téměř splynul, ačkoliv původně se od sebe odlišoval. Honem se nazývalo pouze honění, štvání zvěře, zatím co při lovu se používalo nástrah, pastí, jam a různých praktik, kterými se snažili lovci nad zvěří vyhrát a zmocnit se jí. Lovila se nejen zvěř srstnatá, ale i pernatá. Na tu se používalo cvičených ptáků, ponejvíce sokolů.

Rozšířený byl také lov zpěvných ptáků, který se nazýval čižba. Dnes už toto slovo v mluvené češtině nežije a málokdo ví, co znamenalo. Výrazy „čižba, čižbiště“ jsou odvozeny od slovesa „číhati“ (dialekticky čóhat, čouhat, čúhat), které mělo a má podnes dvojí význam. Za první „trčeti z něčeho ven,“ za druhé „pozorovati něco ze skrytu, z úkrytu“. Tento druhý význam se vžil jako ptáčnický termín.

Podle Jungmannova slovníku znamená slovo čih nebo čižba číhání zvláště na ptáky.¹⁾ Ten, kdo na ptáky číhal, se nazýval čihař, anebo ptáčník.

Jan Ámos Komenský klade slovo čihař na roveň výrazu ptáčník. Ve svém spise „Brána jazyků otevřená“ uvádí v kapitole o chytání ptáků: „Čihař (ptáčník), čihadlo přístroje, skrze volavce přivábě ptáčky, sítkami chytá.“²⁾ (V této větě je uvedeno jasně, že čihařem se míní ptáčník a je v ní také popsáno, jak se lov ptáků prováděl.

Kdo chtěl ptáky lovit, udělal si někde na vhodném místě skrýš — čihadlo. Byl to mělký dolík, který se přikryl větvemi, takže vznikla primi-

1) Josef Jungmann: Slovník jazyka českého I, str. 293.

2) Jan Ámos Komenský: Brána jazyků, str. 425.

tivní bouda. Poblíž úkrytu umístil lovec ptáčka v kleci, nebo ho přivázal za nožku a ten svým křikem a voláním vábil k sobě opeřence, které ptáčnick chytal do sítí, tenat nebo do klecí, opatřených padacími dvířky. Někdy měl klec zařízenou automaticky: jakmile do ní ptáček vletěl, zavřela se za ním dvířka a opeřenec byl chycen. Jindy spouštěl dvířka pomocí tenkého motouzu ze svého úkrytu. Mělo to výhodu, protože chytil jen toho ptáčka, o kterého stál. Aby byl lov úspěšný, používal ptáčnick kromě volavých i jiných lákadel. Nejčastěji vábil ptáky k čihadlu pískáním, napodobuje zpěv ptačí. Ptáci se dali ošidit a omyl se jim stal osudným. Smysl tohoto „podvodu“ páchaného na ptácích se odrazil v četných příslovích a úslovích, používaných pro různé situace v lidském životě: „Když ptáčka lapají, pěkně mu zpívají“ slyšíme ještě dnes v lidové mluvě. Smysl přísloví je každému jasný, ale původ by dovedel ztěžít někdo vysvětlit. Jiná přísloví uvádí Komenský: „Píšťalka sladce vzniká, když ptáčnick ptáčata vábí“³⁾; „Sladce pískali čihaři, ptáky lapati myslící;“ „Horší je ptáčkům vábíciho čihaře lahodné pískání, nežli rataje toho, kterýž je honí, hlas hřmotný.“⁴⁾

Čížba byla našimi předky považována spíš za zábavu než za užitečnou práci, ze které by měl ptáčnick nebo jeho rodina užitek. Pěkně to vyjadřuje „Rýmovaná knížka“ z roku 1626: „Kdo chodí na čih ptačí s sítkami, bývá ve psí se ženou i s dítkami.“ „Kdo chodí s lepem na číze, na sýkory, ten vynosí sýr a chléb z komory.“

Jiný způsob lovu ptáků bylo strojení léček či léčí. Léčí se ve staré češtině rozumělo „vše, čím se léčí na zvěř, ptáky atd., osidla, zálohy, bu tenata, past, smečka, nebo cokoliv“.⁵⁾ Léčení klade Jungmann na roveň německému Schlingenlegen — kladení ok a Aufstellen — kladení pastí. Rozdíl mezi číháním a lovem byl ten, že při číhání musel být lovec přítomen, ať už se pták lapil sám nebo přičiněním ptáčnicka, kdežto při lovu nastražil pasti, oka, tenata, sítě a teprve za nějakou dobu obcházel a prohlížel zálohy.

Třetí způsob lapání ptáků byl na vějičky. Také o něm máme ve staré literatuře zprávy. Nejvíce poučení získáme zase od Komenského, který ve spise „Brána jazyků otevřená“ popisuje tento způsob lovu velmi zevrubně.

Také Jungmann ve svém „Slovníku jazyka českého“ uvádí, jak se tento lov prováděl.⁶⁾

3) J. Á. Komenský: Centrum securitatis, str. 125.

4) Obě uvádí Jungmann ve svém Slovníku I, str. 294.

5) Jungmann: Slovník II, str. 277.

6) J. Jungmann: Slovník jazyka českého 5, str. 54, uvádí z Komenského Brány jazyků: Ptáčnick vějicemi lepovými, kteréž na rohatinu vystaví, ptáky chytá. Na vějice hromadu drobných ptáků nachytal.

V minulém století byla čižba ještě velmi rozšířenou zábavou. Pěkně to líčí Alois Jirásek v kronice „U nás“. Pro mnohé se stala přímo vášní, bez které nemohli být a pěstovali ji i na úkor svého zaměstnání. Tyto náruživé ptáčníky si vzal na mušku dramatik Václav Kliment Klicpera ve hře „Ptáčník“. Dnes bychom se jeho jednoaktovce asi nezasmáli, protože bychom těžko porozuměli termínům z ptáčnického života, na kterých je založen Klicperův humor.

Kdo chtěl být ptáčníkem, musel mít především ptáky rád a znát podrobně jejich způsob života. Musel znát všechny druhy, co jich bylo na poli, v lese i u vody, nesměl si splést starého s mladým, samečka se samičkou. Dobrý ptáčník poznal ptáka zblízka i z dálky, podle barvy, velikosti, letu i zpěvu, věděl, který zpívá ráno, který navečer, v noci, který se ozývá před deštěm.

Ptáčníci věděli, kteří ptáci u nás přezimují, kteří odlétají do teplých krajin, kdy se stěhují, jestli letí celé rodiny, nebo jen samičky s mladými, kdy se k nám vracejí, kde se zdržují a přespávají, kde a kdy hnízdí, poznali ptáka podle tvaru hnízda i podle velikosti a zbarvení vajíček, věděli, čím se který pták živí v jednotlivých ročních obdobích, čím krmit starého i mladého v zajetí. Venkovští kluci, žijící v těsném a neustálém styku s přírodou, znali mnoho ptáků dříve než začali chodit do školy. Naučili se tomu od starších sourozenců, od kamarádů, rodičů a měli-li o ptáky a jejich život zájem, přiučovali se od starých ptáčníků, kteří si předávali zkušenosti z pokolení na pokolení. I při sebelepším učení a poučování si však musel každý ptáčník osvojit mnoho poznatků sám, každý lov byl pro něho školou, stále se učil a ukládal do paměti nové a nové zkušenosti.

Ještě před půl stoletím byli na každé dědině jeden, dva chlapi, kterým byla čižba takovou vášní, jako jiným pytláctví nebo rybaření. Bývali to chalupníci, lesní dělníci, nádeníci, staří i mladí.

Hodně jich bývalo ve vsi Skaličce na Tišnovsku. Dědinka leží v údolí potoka Lubě pod lesem Paní horou. Její okolí je lesnaté, břehy potoků a potůčků porostlé olšemi, vrbami a křovinami, mají četná vlhká zákoutí plná velkolistého lopuchu. Kamenité svahy a meze jsou plny bodláků, kterým se vyhne dobytek i zvěř, na cestách a příkopech kvete planá čekanka, zvaná lidově „konka“. Okraje lesů jsou lemovány hložími, planými trnkami a šípkovými keři, ze kterých tu a tam vyráží zlámaná planá třešeň „ptáčnice“, zakrslá babyka či jeřáb.

Semena olší, babyk, bodláků i „konky“, pecky planých třešní, šípky, hložinky i jeřabiny jsou nepřebornou zásobárnou ptačí potraviny, křovinaté porosty a tichá zákoutí bývala plná hnízd a skýtala opeřencům ochranu před dravci i šelmami. Dobré životní podmínky, odlehlost a klid vytvořily v okolí Skaličky pravý ptačí ráj.

Kde byli ptáci, tam byli i ptáčníci. Jedním z posledních byl František Malásek, narozený v r. 1882. Pokud jeho paměť sahá, používali ptáčníci několik způsobů chytání ptáků, ale ve všech stejnou měrou. Jen nejstarší generace dovedla ještě dělat oka a líčit je na ptáky (obr. 1). Oka dělali z koňských žíní, přivazovali je na bodláky a chytali do nich neposedné stehlíky. Tito pestří opeřenci přeletují s bodláku na bodlák a ze zralého okvětí vyzobávají semena, která jim slouží za potravu. Při vyzobávání či přeletu vstrčil stehlík hlavu do oka, žíně se mu zachytila za peří a když chtěl uniknout, zadrhlo se oko a ptáček byl chycen. Ti, kteří uměli klást oka, prováděli to spíše jako přežitek než jako praktiku a dosaženým výsledkem se chlubívali před mladými.

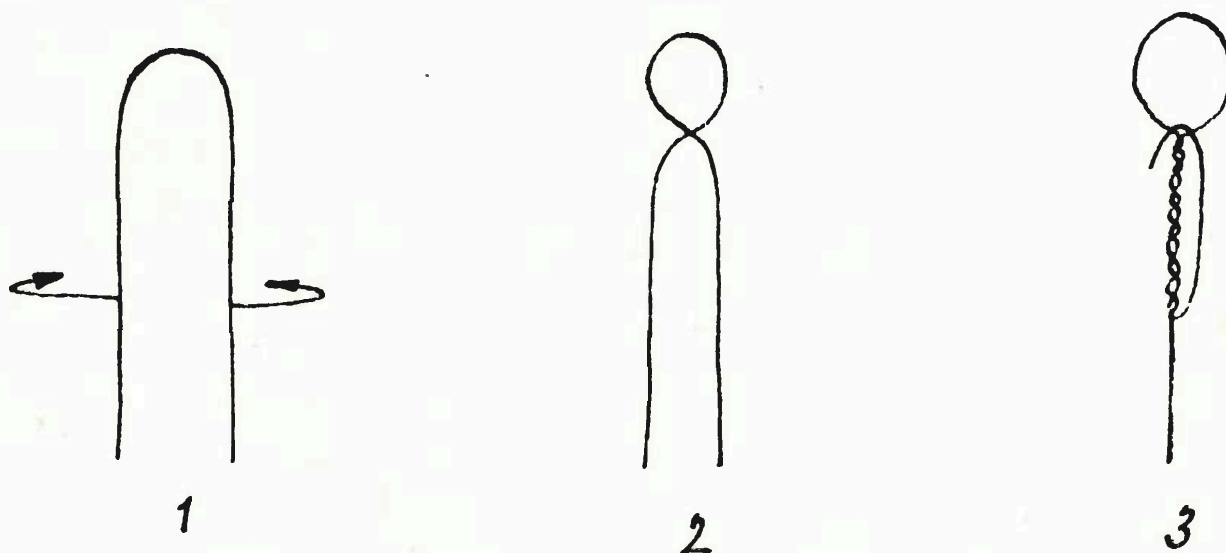
Do ok chytával stehlíky také Josef Urban z Borkovan, který se narodil v r. 1899. Nařezal si lopuchu se zralými plody „kotačkami“, svázal je ve velkou kytici, kterou zapíchl někde poblíž domu na zahradě, aby na ni z okna viděl. Vršek kytice upravil z kotaček v malou plošinku, zapíchl do ní čtyři kuličky a obtáhl je bílou nití (obr. 2). Stehlíci oblítili lopuchovou nástrahu, až si na ni zvykli a létali tam pak pravidelně vyzobávat semínka. Ptáčník toho využil a nastražil tam oka. Koňskou žíní spletl tak, jak se splétá provaz, jeden konec zasmekl do oka a druhý přivázal k nitce. Když se stehlíci slétli na návnadu a začali vyzobávat semínka, strčil některý hlavičku do oka, které se zatáhlo a ptáček byl chycen. Ptáčník ho z oka rychle vyňal, aby se neuškrtil, poopravil návnadu a číhal dál.

Častěji než do ok se chytávali ptáci do klecí, které si ptáčníci zhotovili z bezových prutů. Dvířka u nich měli seřízena tak, že je držela malá větvička. Jestliže na ní ptáček usedl, převážila se, dvířka uvolnila, spadla, a ptáček byl chycen.

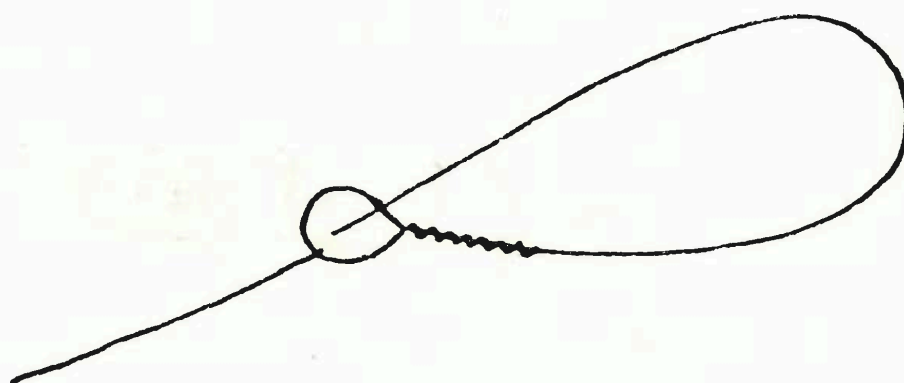
Nejčastěji však lovili ptáky na vějičky. Výroba vějiček patřila k ptáčnickému umění. Na přípravu potřebovali lep, který si vařili ze jmelí. Je to cizopasná roslina, jež roste nejčastěji na starých dubech, jedlích a borovicích, kde tvoří husté chomáče spletutých větviček s malými, dužinatými, zelenými lístky, které ani v zimě neztratí svou barvu a nespádnou. Někteří ptáčníci připravovali lep raději z bobulek ochmetu, který je podobný jmelí, ale jeho listy na podzim opadají. Na podzim se objeví na jmelí i ochmetu plody, malé zelené kuličky, ve kterých je hustá lepkavá tekutina (obr. 3).

Plody ochmetu nebo jmelí se rozvařily na hustou zelenou kaši, ve které však zůstalo mnoho šupinek. Aby byl lep hodnotný, musel ptáčník uvařenou kaši mezi prsty promnouti a každou šupinku odstranit. Teprve takto zpracovaný lep se mohl používat k lovu. V létě se vařil hustší, protože teplem měkl, v zimě řidší a přidával se do něho lněný olej, který ho udržoval vláčný a bránil tuhnutí.

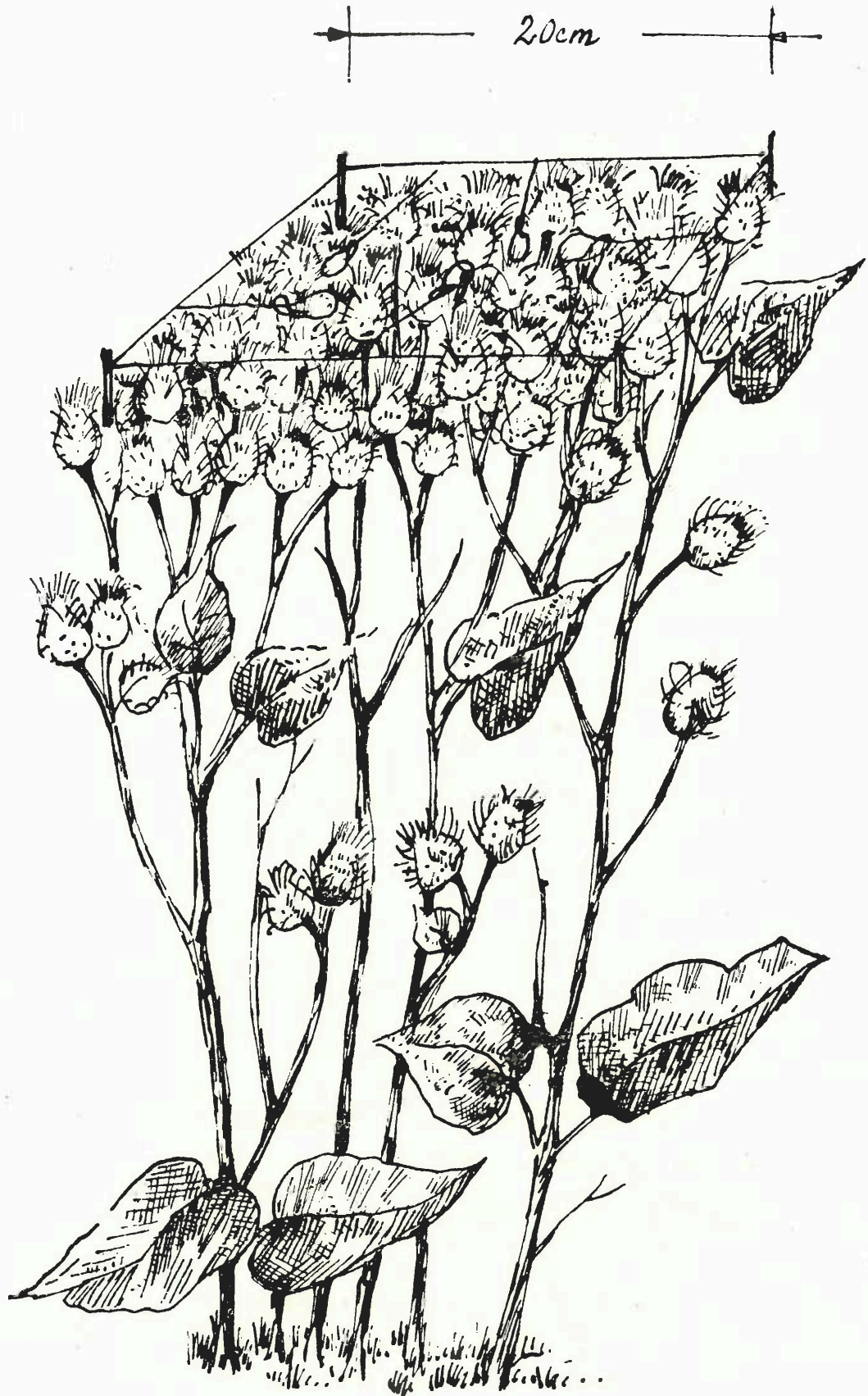
Hotovení oka z koňské žíně

pohyb prstů

oko z koňské žíně

Kytice z lopuchu

Uvařený lep držel tak pevně, že se ne něho přilepilo všechno, co s ním přišlo do styku, v přírodě pták, v domácnosti mouchy, myši, potkání, ba i kočka.

Když byl lep připraven, začal dělat ptáčnick vějičky.

Opatřil si vrbové nebo březové pruty, které nařezal na kousky 10 až 20 cm dlouhé. Na malou dřevěnou vařečku nabral trochu lepu, přitiskl naň kousek od konce připravený proutek až se na něho rozvařené jmelí přilepilo. Potom proutkem otáčel a tlačil od sebe nebo táhl k sobě. Z lepu se odvíjela tenká šňůrečka a namotávala se jako šroubovice na proutek. Druhý konec proutku zůstal také bez lepu. Hotovou vějičku položil ptáčnick na kousek klišeného plátna, ke kterému se vějička nepřilepila a navíjel další (obr. 4). Když jich měl dostatečnou zásobu, zavinul je do plána a šel na lov. Vějičky se mu přirozeně slepily dohromady a ptáčnick je musel na místě, kde je chtěl klást, rozdělovat.

Měl na to zvláštní fortel. Uchopil jednu vějičku za nenalepený konec, otáčel jí a táhl k sobě, jako by ji chtěl ze svazku vyšroubovat. Otáčením se vějička oddělila od ostatních a tahem se její povrch ohladil, takže vypadala jako větvička a ptáci se jí nebáli.

Starý Malásek lovil na vějičky stehlíky, čížky, konopy a sýkorky, strýc Urban a Mrázek z Borkovan také zvonky. Stehlíky lovívali nejvíce na podzim, když v malých hejnech po dvaceti, po třiceti přeletovali z kraje do kraje, sedali na bodláky, lopuch, či „konku“, aby si tam hledali potravu. Ptáčnicki znali místa, kam stehlíci zapadají a nastražili tam vějičky. Některý ptáček sedl na lepkavý proutek a když cítil, že se tam lepí nožky, chtěl uletět. Rozmáchl se prudce křídly, avšak jejich konce se mu přilepily na vějičku a pták, místo aby odletěl, spadl i s vějičkou na zem, kde si ho ptáčnick pohodlně sebral, vstrčil do připravené klece a čekal někde v úkrytu, až se polapí další. Ulovená ptáčky musil ptáčnick opatrně od vějičky odlepit. Aby se mu peří ptáčka nelepilo k sobě, posypával je jemným bílým dřevěným popelem.

Když ptáci nepřeletovali, lovívali se většinou u vody, kam chodívali pít. Na jaře a v létě vyhledávali ptáčnicki lesní potůčky a tůňky, přikrývali je větvemi a chvojím a ponechávali jen malá okénka vody, ke kterým se ptáci slétali, aby uhasili žízeň. Kolem takového vodního zdroje na křovinách i na větvích kladli ptáčnicki vějičky a lovívali stejným způsobem jako na bodlácích. V zimě potůčky a studánky zamrzly a ptáci se stahovali k větším tokům, kde se spíš udržel volný vodní proud. Za třesnutých mrazů se pokryly ledem i prudce tekoucí bystřiny a tu nastal nejlepší čas lovu. Ptáčnicki prosekali v ledu na potoce malý otvor, přikryli ho trním a do něho dali vějičky. Trní muselo být tak nakladeno, aby ptáci mohli k vodě,

ale, aby jím, když byli chyceni — nepropadli do vody, kde by je byl strhl proud a odnesl pod led. Na vodě se nejvíce chytali čížci, kteří se živili v zimě převážně semenem z olšových šišek. Tato semena jsou palčivá takže každou chvíli ptáci slétají k vodě a potravu zapíjejí. A právě tam na ně cíhalo nebezpečí.

Někdy, spíš aby ukázali své umění než z praktické potřeby, chytali ptáčníci dlasky. Dlask je zavalitý pták veliký jako špaček a živí se semeny nejrůznějších rostlin, v létě převážně jádru z třešňových nebo višňových pecek, jež dovede svým silným zobanem hladce rozdrtit. V zimě se zdržuje tam, kde rostou babyky. Protože je v okolí Skaličky babykových stromů málo, přilétali dlasci denně na stejná místa a stačilo tam políčit, aby byl lov úspěšný.

Někdy používali čihaři na Skaličce také volavých ptáčků — sýkor nebo pěnkv. Dali je do klece, kterou vynesli někam k lesu, přikryli roštím a na ně nakladli vějičky. Ptáci, přivábeni křikem svého vězněného druha, usedali na křoví i na vějičky a tak je ptáčník ulovil.

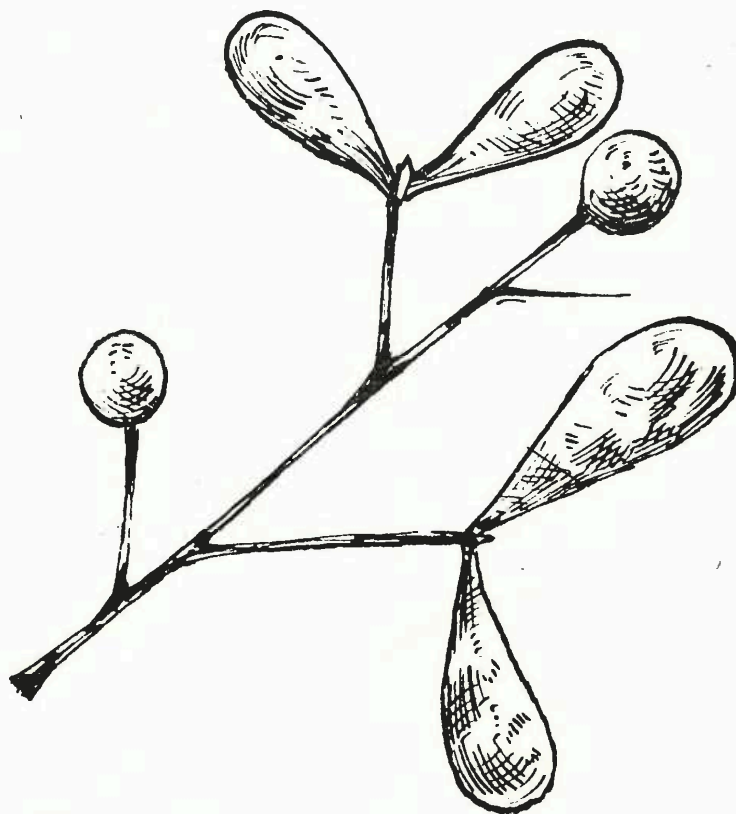
Jindy ukryl ptáčník klíčku s volavým do trsu bodláků, které zapíchal někde na louce a před ni postavil rohatinu s vějičkami. Rohatina byl asi dvoumetrový prut, ze kterého se uřezaly postranní větvičky tak, že se ponechaly jen malé pahýly. Na ně se napíchaly krátké kousky bezových prutů a do nich se na druhém konci píchly vějičky (obr. 5). Ptáci, přivábeni volavým, přilétali a usedali na rohatinu, na vějičky. Jakmile se ptáček přilepil, vyvrátila se vějička z bezového proutku, protože bez má měkkou silnou duši, která váhu ptáčka neunesla, a lapený pták spadl i s vějičkami na zem. Někdy však místo zpěvavých ptáků přivábil volavý dravec, nejčastěji ostříže, který ve své lovecké zaslepenosti se chtěl vrhnout na vězně v kleci a sám se chytil.

Mezi vzácné úlovky čihařů patřil slavík. Těchto pěvců bylo již před půl stoletím málo, kolem Skaličky nejvýše 3—4 páry, takže bylo velmi těžké vysлідit jejich úkryt. Zdržovali se obyčejně na pokraji lesa v lískové houštině nebo jiném křoví. Jakmile zjistil ptáčník, kde se slavíci zdržují, měl vyhráno, protože ulovit ho bylo snadné, přesto, že je to pták velmi plachý. Muselo se ovšem vědět jak Ptáčníci měli na to zvláštní způsob, jenž se svěřoval jen zasvěcencům. Když vysлідili slavíka, odhrabali na zemi listí, na uvolněné místo dali mola a kolem nastražili vějičky, na které se slavík bezpečně chytil.

Nejhůře se chytali ptáci, kteří žijí nejbliže člověku, na příklad vrabci. Jsou krajně opatrní a nedůvěřiví a všem nástrahám se obezřetně vyhýbají.

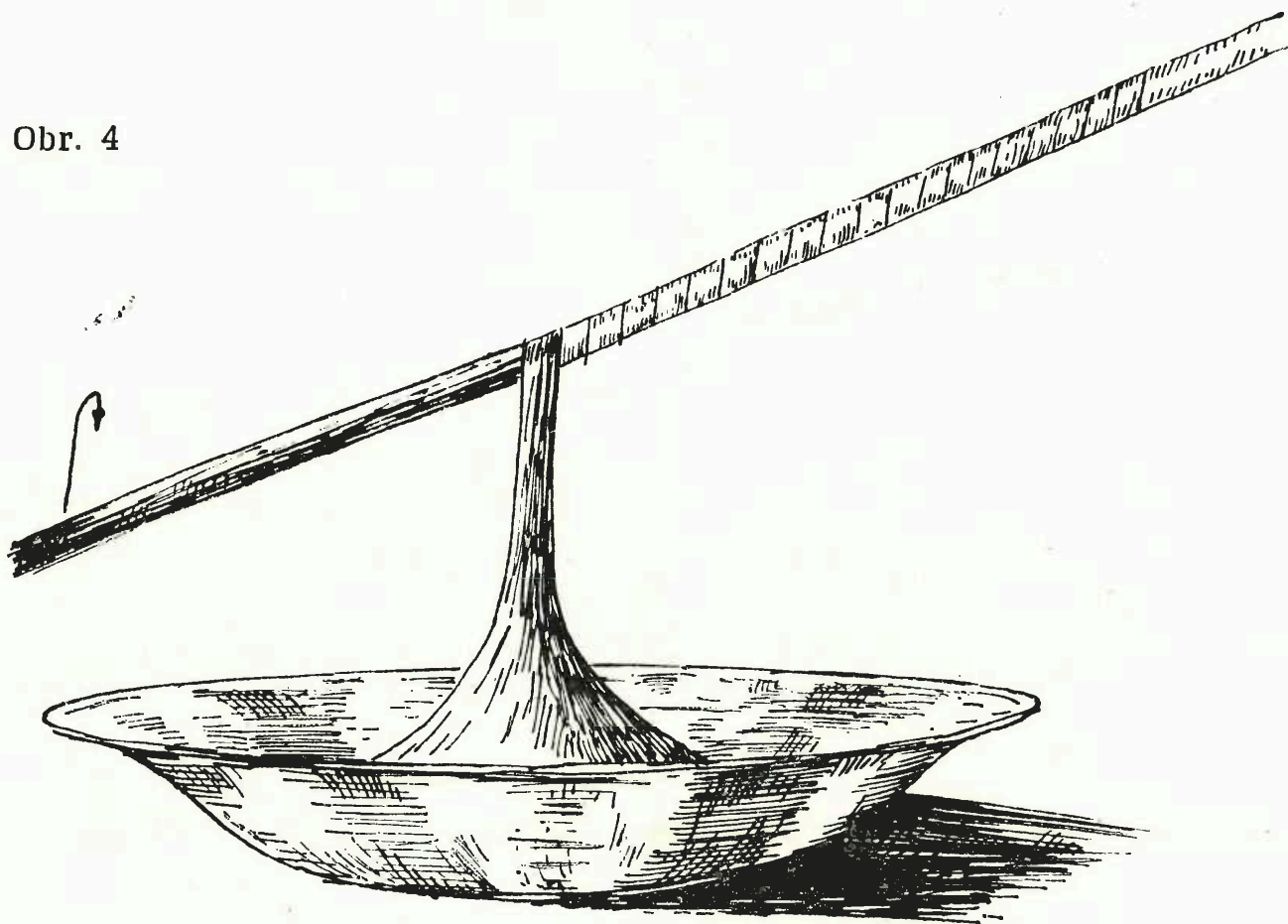
Také o ostatní zpěvavé ptáky měli čihaři zájem, ale nechytali je ani na vějičky ani do klecí. Kosy a drozdy vybírali z hnízd před vyvedením, dávali je do klecí a živili je. Nejtěžší bylo naučit takové mládě, zvyklé

Obr. 3

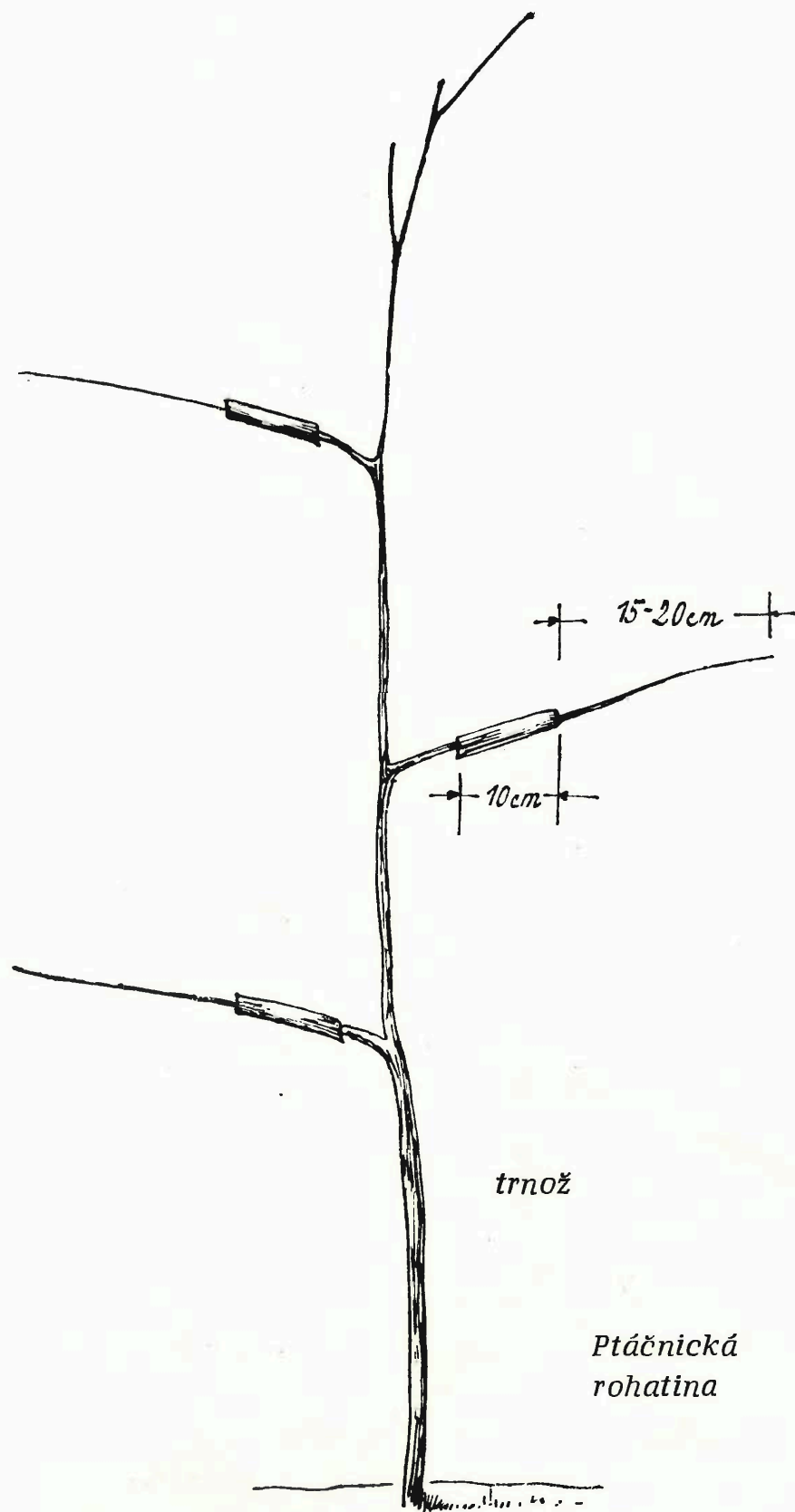

Jmelí

Obr. 4

Příprava vějičky

na krmení od starých, žrát. Ptáčníci to zase uměli. Vykopali žížalu a omotali ji mladému kosovi nebo drozdovi na nohu. Žížala se začala odvíjet, šimrala tím ptáka na noze, ten se chtěl nepříjemného pocitu zbavit, začal do žížaly klovat a tak prý se naučil žrát. Kromě žížal dávali mladým kosům a drozdům také tvaroh nebo kousky třešní a vařená vajíčka.

Nejobvyklejší potravou lapených ptáků býval semenec. Je to semeno z konopí, z hlavatých rostlin. Stehlíkům se dával nejdříve syrový, jen se trochu pomačkal válkem na nudle, později se čížkům i stehlíkům vařil. Lapený pták, starý nebo mladý, si asi za 14 dní v zajetí zvykl, později se dal i do zpěvu. Drozd pískal sám od sebe, měl svoje melodie, kosa musel ptáčník učit. Za to byl poslušnější, lépe nesvobodu snášel, překonal snadno kritické podzimní období, kdy se ptáků zmocňuje tažný pud, snad proto, že část kosů u nás přezimuje. Horší to bylo s drozdy, kteří od nás na podzim všichni odlétají. Stávali se v době tahu neklidnými, tloukli sebou o mřížoví klece, chtěli ven, pryč do teplých krajin.

Ptáčníci ptáky chytali, chovali v klecích, učili zpívat, mezi sebou je křížili, vyměňovali si je nebo je prodávali

Jednou chytil ptáčník Kořínek z Lažan kosa a prodal ho nějakému Caskovi ze Skaličky. Byli kamarádi, hrávali spolu v kapele. Caska byl šprýmař, dal si s kosem práci a naučil ho pískat tak, jak na sebe pískávají vesničtí kluci. Pak ho postavil s klecí na zídku, která oddělovala jeho dvorek od návsi, a pozoroval, co se bude dít. Jakmile šel někdo po ulici, hvízdal kos tak pronikavě, že se každý ohlédl v domění, že ho někdo volá. Když se žert podařil, měl z toho Caska velkou radost.

Jindy prodal Malásek ze Skaličky faráři do Újezda u Černé Hory stehlíka za dva rýnské. Bylo to hodně peněz, ale na faře jich nelitovali. Ptáčka si velmi oblíbili, pečovali o něho 14 let až oslepl a uhynul. Když Malásek potkal pana faráře, nikdy se na stehlíka neopomněl zeptat.

Kromě příležitostných koupí a směn měli ptáčníci stálé odbytiště v Brně. V minulém století nebylo téměř městské domácnosti, ve které by nebyla klec se zpěvným ptákem. Tyto městské milovníky ptactva zásobovali číhaři z celého okolí. Tak strýc Urban prodal jednou do Brna pěkného kosa majitelce brněnských textilních továren baronce Offermannové. Dostal za něj celou desítku (pět zlatých). Z kosa se však ve vznešené domácnosti dlouho netěšili. Dostal v zajetí časem zánět tukové nadocasní žlázy. Ptáčníci věděli, že se mu musí zanícené místo proštípnout, aby z něho vyšel hnis. Když se to neudělalo, pták zahynul.

Často prodávali venkovští číhaři lapené pěvce v Brně obchodníkům-ptáčníkům. Jeden z nich měl krám v Orlí ulici, druhý na Rybářské za Je-suitskými kasárnami, které stávaly na místě dnešního justičního paláce.

Cena ptáků byla pevná, za stehlíka se platilo 80 krejcarů, byl-li zvlášť pěkný 1 zlatý, za čížka jen 20 krejcarů. Nachytané ptáky nosili čihaři do Brna na prodej v malých klecích. Chodívali s nimi brzy ráno jednak, že to bylo kus cesty a také proto, aby se za tmy vyhnuli hajným, četníkům a ve městě policajtům, kteří ptáčníky pronásledovali. Chytání ptáků bylo totiž zakázáno a dopadl-li strážce veřejného pořádku ptáčníka, všechny ptáky mu z klece vypustil, nestihl-li ho i jiný trest. Největší tresty byly za chytání slavíků, až 6 měsíců vězení. Strohá nařízení proti ptáčníkům se nebrala tak do písmene. Ptáčníci se hleděli setkání s bezpečnostními orgány vyhnout a nešlo-li to, přivřeli tito oko, vždyť i mezi nimi byli milovníci zpěvných ptáků; starý Malásek prodal jednou v Brně stehlíka za čtyři koruny policajtovi.

Obchod s ptáky kvetl až do I. světové války a někde i po ní. Avšak staří ptáčníci vymírali a mladí nenastupovali na jejich místa. Život na vesnici se začal měnit. Chalupníci, domkaři a příležitostní dělníci, kteří byli obživou závislí na dědině a jejím nejbližším okolí, začali se ohlížet po výtěžcích jinde. Začali chodit „do práce“, do továren a na stavby do měst. Na vsi ubývalo lidí, kteří byli pány svého času, kteří chodili po lesích, aby sehnali palivo, trávu, stelivo a nebo pásli svůj nepočetný dobytek a mohli si kdykoliv vyjít do přírody jen tak, na ptáky. Jakmile opustili tento volný, třebaš nuzný život a našli si práci mimo domov, ztráceli každodenní styk s přírodou a tím i nutný předpoklad k čižbě. „Staré lásky“ však nezanechali, o nedělích a svátcích, kterých ostatně bývalo dost, táhlo je to k lesu, k ptákům. Než i to zvolna přestávalo. Jen ti, kteří si našli práci v přírodě, nezapomněli tak lehko. Byli to ponejvíce cihláři, kteří pracovali pod širým nebem, na skládkách, pod kůlnami cihelen a byli placeni od kusu, takže mohli na chvíli od práce odběhnout, podívat se, kam zapadlo hejno čížků nebo stehlíků, kteří s hlasitým pískáním proletěli nad jejich hlavami. Cihláři využívali příznivých podmínek a každé volné chvíle k čižbě. Prováděli ji nejen v cihelně a nejbližším okolí, ale táhli za ptáky i desítky kilometrů daleko. Dělníci brněnských cihelen od Kohna, Pawlů a ostatních znali podrobně celý kraj až k Tišnovu a věděli o každém zákoutí, kde se ptáci zdržují. O nedělích a svátcích podnikali za nimi dlouhé lovecké výpravy. Šli obyčejně proti vodě a tak se dostali až na Skaličku. Domácí čihaři neradi viděli ve „svém“ revíru tyto vetřelce a často se stávalo, že na ně poštvali hajného nebo je sami hnali od vesnice holemi a kamením až k Nuzířovu.

Lapání ptáků se udrželo až do třicátých let také v cihelně „U Bílého“ v Tišnově. Provozoval je tam František Malásek, který tam pátil cihly, a dělníci Kotlán a „Bedra“, kteří lovívali spolu. Jeden kladl vějičky na bodláky, druhý obcházel okolí a pozoroval. Když uviděl někde hejno stehlí-

ků, přibližoval se pomalu k nim. Stehlíci se zvedli, poodletěli kousek dál. Nadhaněč zase popošel a snažil se, aby je obrátil tam, kde bylo políčeno. Když bylo stádo blízko, upozornil kamaráda. Přehrnul horní ret přes spodní, pronikavě zahvízdl a křikl: „Bedro, lehni, táhnou!“ Pak už záleželo jen na trpělivosti a štěstí, aby byl lov úspěšný.

Milovníci ptáků nechtěli zpěváky ledajaké, byli to znalci, kteří si vybírali. Tak starý sedlák z Tišnova chtěl, aby mu ptáčníci z cihelny „od Bílého“ donesli kosa, ale ne obyčejného, nýbrž „pařezáka“. Je to druh kosů, který je černější než druzí a hnízdí v mlázi, kterým obrostle pařez užiznutého listnatého stromu, nejčastěji lípy. Maláskovi se podařilo najít hnízdo pařezáků, bybral nejlepšího samečka a nesl do Tišnova. Dostal za něj kanára. Starý Sedlák měl z kosa radost a učil ho pískat. Nejdřív ho naučil rakouský vojenský pochod, podložený slovy lidové písně „Franta mlátil Kašpara“, potom „Jede, jede poštovský panáček“. Po čase kos Sedlákoví uletěl a vrátil se tam, odkud ho přinesli, k cihelně. Lidí se příliš nebál, poletoval v jejich blízkosti a zpíval nejen to, co uměl od přírody, ale také se chtěl pochlubit tím, co se naučil v zajetí. Kterýsi z cihlářů zaslechl, jak si kos prozpěvuje „Franta mlátil Kašpara“ a všiml si také jeho chování, které se lišilo od počínání kosů volně žijících v přírodě. Upozornil na to Maláska, který kosa vyčíhal, polapil a s velkou slávou nesl do Tišnova Sedlákoví. Ten měl z návratu uprchlého pěvce velikou radost a dal Maláskovi 10 K „tringeltu“. Bylo to hodně peněz. Kos byl miláčkem starého Sedláka, staral se o něj až do konce života, ba ještě na smrtelné posteli připomínal svému synovi: „Jindříšku, toho ptáčka nepouštěj!“ Kos nepřežil dlouho smrt svého pána, snad truchlil, snad to byla náhoda, ale třetí den po pohřbu zahynul i on.

Čižba se prováděla před půl stoletím také v jiné dědině na Tišnovsku, v Moravských Knínicích. Posledními ptáčníky byli starý Vondal a starý Sekerník. Nebyli to ptáčníci z povolání, ale chalupníci, kteří se chytali každé příležitosti k obživě. Čižba musela být v této dědině prováděna v dřívějších dobách ve větším rozsahu, protože je tam vršek zvaný „Čihadlo“. Má velmi výhodnou polohu, ze dvou stran je les, ze dvou stran jsou pole. Ptáci, kteří létali z lesa i polí, museli přes něj a toho využívali ptáčníci a lovili je. Když přestal lov zpěvných ptáků, využíval výhodné polohy „čihadla“ hajný a lovil tam dravce pomocí výra.

Také vesnice Mokrá u Brna měla donedávna svého ptáčníka, jmenoval se Josef Perssfreund. Byl to člověk bodrý, šprýmař. Hospodě se nevyhýbal a při korbeli dovedl celé hodiny vyprávět zajímavé historky o ptácích a čižbě. Nikdy nikam nespěchal a když mu někdo předhodil jeho nechvátavý způsob života, říkával: „Na mne dělá mnoho dělníků.“ Myslel tím

mravence, se kterými to také uměl. Přinutil je, aby mu sami vynášeli z mraveniště vajíčka, která on sebral a prodal v Brně i s lapenými ptáky.

Kromě zpěvných ptáků lovívali ptáčníci ještě straky, sojky a kavky. Vyslídili, kde mají mladé, vybrali je z hnízda a vychovali. Ptáci si zvykli na lidi, ochočili se, takže se mohli nechat volně v domácnosti a neuletěli. Straky však měly rády lesklé věci, knoflíky, mince, kousky skla, které sbíraly a odnášely si někam do skrýše. Z této jejich vlastnosti se vyvinulo přísloví „krade jako straka“.

Čižba se prováděla většinou v lesnatých a hornatých krajích, kde pro ni byly přirozené podmínky. Ale ani roviny, kde není lesa, ba ani pořádného křoviska, nebyly bez čihařů. Ve vsi Blažovicích u Brna se lovem ptáků zabývali dva kamarádi, nějaký Barták a Jura Konečný. Chytávali na polích křepelky. Na vzrostlé obilí rozprostřeli tenkou síť, lehli si do brázdy a vábili křepelky píšťalkou. Když ji přivábili pod síť, vykřikli, křepelka vzlétla, narazila na síť, zapletla se do ní a byla chycena. Svoje úlovky odnášeli na prodej do Brna, kde celý týden pracovali. Jednou v léčě při měsíčku zase vyšli na lov. Rozprostřeli „sak“ na pšenici, lehli si do brázdy a Barták povídá: „Víš co, Jurko? Do půlnoci budu chytat já a ty si zatím zdřímni. Potom budeš ty vzhůru a já si lehnu.“ Konečný se schoulil do brázdy a spokojeně usnul. Blížila se půlnoc — hodina duchů. Barták se obrátí a co vidí? Nad obilím kráčí bílá postava přímo k němu. Hrůzou se mu zježily vlasy a hned budil kamaráda: „Juro, proboha vstaň!“ Jura sotva otevřel oči, vyletěl z brázdy jako srnec a oba upalovali k dědině. Bílá paní stále v patách za nimi. Jura doběhl do svého domu, vyrazil strachem dveře a padl přes práh jako mrtvý. Vzkřísili ho, ale čtrnáct dní si poležel, i lékaře museli zavolat. Když se poozdravil a sešel se s kamarádem, zařekli se, že na křepelky už nepůjdou.

Chytání ptáků se již dnes neprovádí, ptáčníci a čižba patří minulosti. Byl to jiný svět, jiní lidé, kteří se jí zabývali. Dělávali to ze záliby, ale také z potřeby, vždyť takovému nádeníkovi nebo chalupníkovi přišel vhod každý krejcar, který dostal za ptáky. Zvláště v zimě, když nebylo jiného výdělku, koupila se za něj aspoň sůl, cikorka a „kafe“. Jednou dostal Malásek od obchodníka ve Všechnovicích za chycenou sojku celý nákup.

Čihaři vymřeli nebo dožívají někde na dědině svá poslední léta. S odcházejícími ptáčníky upadají v zapomenutí odborné termíny i všechny zkušenosti, praktiky a fortele, kterých se při čižbě užívalo.

Ž P R Á V Y

Zpráva o činnosti Národopisné společnosti československé při ČSAV za rok 1967

Činnost NSČ navazovala v roce 1967 na předchozí práci a úkoly, a to jak dlouhodobé, tak krátkodobé. Výchozím bodem pro činnost v r. 1967 byl návrh plánu činnosti na tento rok, který stanovil jako hlavní úkol spolupracovat na přípravách Národopisného atlasu ČSSR pomocí dopisovatelské sítě a v úzké spolupráci s Ústavem pro etnografii a folkloristiku ČSAV. V rámci tohoto úkolu se rozvinula práce některých komisí, zejména komise pro studium agrárněetnografických jevů a komise pro lidové stavitelství, z nichž první vypracovala plán vydávání jednotlivých mapových listů, vydala 2 menší a připravila 1 větší dotazník pro dopisovatele NSČ, druhá dodala obsáhlý syntetický dotazník pro lidové stavitelství pro tisk. Pomocí zaslaných dotazníků se shromáždila cenná data a zejména menší dotazníky byly velmi dobře vyplněny po stránce kvalitativní i kvantitativní; některá data již byla zkušebně přenesena na dopisovatelské mapy, které dala NSČ vyhotovit. Členové komise pro studium agrárněetnografických jevů napsali současně několik studií, vztahujících se k práci na atlasu, které vyjdou ve Vědeckých pracích Zemědělského muzea. Také některé další komise, zejména komise pro společenské jevy, se snažily promýšlet svoji problematiku; jiné menší byly navrženy

k sloučení s první komisí. Spolupráce NSČ s vedením ÚEF pokračovalo v řadě přípravných prací; bylo také dohodnuto s vedením Národopisného atlasu ČSSR, aby dosavadní dopisovatelská síť NSČ byla uvedena v souladu s kartografickou sítí navrženou vedením a patřičně v blízké budoucnosti korigována a doplněna.

Tím se dosáhlo plné koordinace práce NSČ a ÚEF, po které se několik roků volalo.

Pokud jde o samu dopisovatelskou akci, třeba říci, že v r. 1967 došlo k dalšímu zaktivizování spolupracovníků a k získání značných zkušeností pro sestavování budoucích dotazníků.

Kladně třeba hodnotit v r. 1967 práci komise folkloristické, která zaměřila svoji činnost na přípravu slavistického kongresu r. 1968 v Praze. Tato komise pracuje řádně již řadu let a její práce v r. 1967 se ještě rozšířila.

Záslužnou činnost vykonala v r. 1967 komise pro výzkum zátopových oblastí. Zhruba byl dokončen záchranný národopisný výzkum v zátopové oblasti na dolním toku Želivky. Byla studována zejména sídla, lidové stavitelství, bydlení a výroční zvyky; kromě toho byla provedena i excerpce příslušného archívního materiálu. Z výzkumu byly připraveny i samostatné studie. V rámci této komise konal se také výzkum lidové terminologie domu na Křivoklátsku a stanovena důležitá

hranice názvoslovná. Dotace Kčs 5000,—, kterou disponuje ÚEF ČSAV, byla hospodárně využita.

Důležitou součástí práce NSČ v r. 1967 byla činnost publikační a přednášková.

V uplynulém roce vyšlo jedno dvojčíslo Věstníku NSČ při ČSAV a SNS při SAV, dále bibliografická příloha Věstníku „Soupis národopisných příspěvků v regionálních časopisech západní Moravy“, vyšel 1. ročník obnovené ročenky (v pořadí XXXIII.) Národopisný věstník československý a byl do tisku připraven její druhý ročník. Úspěšný rozvoj publikační práce NSČ zdůrazňuje i ta skutečnost, že v r. 1967 byl odměněn první ročník Národopisného věstníku československého Historickým kolegiem ČSAV.

Pokud jde o činnost přednáškovou, probíhalo v roce 1967 pokračování III. cyklu národopisných přednášek NSČ ve spolupráci s ROH — Klubem školství a kultury v Praze 1 a započal IV. cyklus. Lze říci, že tento cyklus má již okruh stálých posluchačů a že zájem o něj stoupá. V posledním roce byla učiněna některá další opatření k zvýšení jeho kvality a pestrosti. Jeho obliba vedla k myšlence, že by se podobné cykly mohly uskutečnit i na venkově, zejména v některých krajských městech. Ale i tak řada členů NSČ přednášela v r. 1967 v řadě osvětových a muzeálních institucí a propagovala tak práci NSČ i disciplíny.

Ve vnitřním vývoji Národopisné společnosti československé došlo k

některým změnám po výročním zasedání na počátku září v Martině, kde byl zvolen nový výbor a stanoveny hlavní úkoly na r. 1968. Nový výbor se podujal zejména zajištění spolupráce na Národopisném atlase ČSSR, což přineslo i větší nároky na práci sekretariátu při rozpisu, rozesílání, shromažďování a třídění dotazníků. Dále byla provedena revize dosavadní práce ve všech oborech, revize stavu členstva a učiněna řada opatření směřujících k jeho aktivizaci a plnění úkolů, které z členství ve vědecké společnosti vyplývají; kromě toho rozhodl se výbor k rozprodeji některých starších tisků NSČ mezi členy a zájmové instituce. Tato opatření měla za úkol konsolidovat řady členstva a zajistit úspěšný rozvoj práce.

Současně byly řešeny v posledních měsících roku některé otázky vztahující se ke spolupráci se Slovenskou národopisnou společností a některé i vyřešeny. Vysoce třeba hodnotit práci moravské pobočky NSČ, která se významně podílela na zajišťování tisku a začala připravovat příští výroční konferenci ve Strážnici.

Vcelku lze konstatovat, že v r. 1967 došlo k prohloubení vědecké a organizační činnosti NSČ, ke koncentraci úkolů i k prospěšným změnám. Národopisná společnost československá při ČSAV, která dnes soustřeďuje téměř všechny profesionální národopisce i řadu předních zájemců o obor, má všechny předpoklady, aby se stala vědeckým i společenským pojítkem všech čes-

koslovenských odborníků, jak to vyplývá i z její tradice.

Jaroslav Kramařík

Záchranný národopisný výzkum na dolním toku Želivky

Záchranný národopisný výzkum na dolním toku Želivky, na jehož realizaci obdržela NSČ při ČSAV finanční prostředky od předsidia ČSAV, byl v roce 1967 v podstatě ukončen. V roce 1967 pracoval v terénu kromě posluchačky Karlovy university J. Suchánkové (studium výročních zvyků) a D. Finkové (kresebná a měřičská dokumentace lidových staveb) především doc. V. Pražák, který zkoumal lidové stavitelství v obcích (osadách) Nesměřice, Švihov, Hrádek, Hněvkovice, Dolní a Horní Karlovice, Příseka, Habrovčice, Libčice, Budeč, Zahradčice, Šetějovice, Snět, Zahradka a Ježov. V. Pražák předložil stostránkovou materiálovou studii o lidovém stavitelství na dolním toku Želivky, kterou doplňuje 3 mapky, na 50 drobných náčrtů v textu a 100 dokumentárních fotografií.

Bilance výzkumu k 1. I 1968 (v tomto roce se práce v terénu dokončují): 1300 heslových lístků, 2150 stran materiálové studie (lidové stavitelství, lidová výroba), 320 půdorysů, řezů, náčrtů, 50 drobných kreseb v textu, 3 mapky, 4450 fotografií.

Josef Vařeka

Vyšlo Slovácko 1966—7. Z obsahu: R. Jeřábek, K nedožitým pětasedmdesátinám Antonína Václavíka; J. Jančář, Tradiční zemědělské nářadí na jihovýchodní Moravě; O. Sirovát-

ka, Hranice verzí balady o turkově nevěstě na Moravě; B. Beneš, Lidové vyprávění na Moravských Kopanicích; J. Michálek, K povesti o chytení Švehlu; F. Mezihorák, Uherskohradištská župa po vzniku ČSR; J. Pošvář, Staré město, křižovatka cest Velkou Moravou; P. Zaoral, „Lovecké čili krevní právo“ ve světle buchlovských urbářů aj.

Národopisný věstník československý II (XXXV) je připsán nedožitým pětasedmdesátinám prof. Ant. Václavíka. Obsah: R. Jeřábek, Teorie lidového umění v díle Antonína Václavíka (francouzsky); D. Holý, Na okraj etnografické hranice na Moravě; J. Kramařík, Etnografická problematika styčného území dvou typů rádel na rozhraní středních a západních Čech; V. Frolec, Kulturní společenství v lidovém stavitelství v oblasti bulharsko-srbského pohraničí (francouzsky); S. Švecová, Ludové obydlie a rodinné formy na Slovensku; J. Štika, „Spolková“ salašnická hospodářství na Valašsku; J. Tomeš, Hlavní složky svatebního obřadu na moravsko-slovenském pomezí; J. Gelnar—O. Sirovátka, Faktory variačního procesu v lidové písni; O. Zilynskyj, Proměnlivost lidových dramatických her; R. Jeřábek, Bibliografie Antonína Václavíka; Recenze.

Ústav lidového umění vznikl z dosavadního Krajského střediska lidového umění ve Strážnici. Z rozhodnutí Jihomoravského krajského národního výboru v Brně se stává strážnický zámek Domem československých národopisců.

O B S A H :

Josef Wolf: Obecná etnografie a její současné problémy	3
Ján Koma: Spoločné a diferenciačné rysy ľudovej kultúry Slovákov a Ukrajincov	10
Michal Markuš: Slovenská ľudová kultúra vo svetle slovansko- maďarských vzťahov	17
Štefan Mruškovič: Vedecko-výskumný program Slovenského národ- ného múzea v Martine	21
Jozef Turzo: Koncepčný a metodologický prístup k výstavbe sloven- ského múzea ľudovej architektúry	31
Jaroslav Kramařík: Výsledky dopisovateľskej akcie NSČ na druhém zasedání Organizačního komitétu pro Národopisný atlas Evropy	40
Jaroslav Kramařík: Rozporka a váha v českých zemích	47
Rostislav Vermouzek: Čižba na Brněnsku	54
Zprávy	68